

D Y S K U S J E I P O L E M I K I

Archeologia Polski, LXI: 2016
PL ISSN 0003-8180

JACEK LECH

DO HISTORII BADAŃ I UDOSTĘPNIENIA NEOLITYCZNEJ KOPALNI KRZEMIENIA PASIASTEGO W KRZEMIONKACH

Abstrakt: Neolityczna kopalnia krzemienia pasiastego w Krzemionkach jest położona w środkowej Polsce, w północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich, w pobliżu rzeki Kamiennej. Znana pod nazwą Krzemionki Opatowskie należy do najlepiej zachowanych prehistorycznych kopalń krzemienia w Europie, obok Grimes Graves, Cissbury i Harrow Hill w Anglii, Rijckholt – St. Geertruid w holenderskiej Limburgii, Defensola we Włoszech i Borowni w Polsce; jest uważana za najwybitniejszy zabytek prehistorycznej kultury w środkowej Europie. W 2012 r. minęło dziewięćdziesiąt lat od jej odkrycia. Z rocznicą zbiegła się seria publikacji poświęconych kopalni. Autor podejmuje polemikę z jedną z nich, artykułem zatytułowanym *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego*, pióra Marka Zalewskiego, archeologa z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, niegdyś uczestnika badań kopalni. Dyskutowany artykuł ukazał się w Polsce w 2012 r.

Słowa kluczowe: Polska, Krzemionki Opatowskie, kopalnia krzemienia, prehistoryczne górnictwo krzemienia, neolit, krzemień pasiasty, historia archeologii

Abstract: The Neolithic mine of striped flint at Krzemionki is situated in Central Poland, on the north-eastern fringe of the Holy Cross (*Świętokrzyskie*) Mountains, near the Kamienna river. Known under the name of Krzemionki Opatowskie it is among the best preserved prehistoric flint mines in Europe, along with Grimes Graves, Cissbury and Harrow Hill in England, Rijckholt – St. Geertruid in the Dutch Limburg, Defensola in Italy and Borownia in Poland; it is considered the greatest monument of prehistoric culture in Central Europe. 2012 marked the ninetieth anniversary of its discovery. The anniversary coincided with a series of publications devoted to the mine. The Author enters into a polemic with one of them – an article titled *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego* (Summary: *Krzemionki Opatowskie. Advantages and Disadvantages of Prehistoric Banded Flint Mines as Tourist Sight*), written by Marek Zalewski, an archaeologist from the State Archaeological Museum in Warsaw, and former participant in excavations of the mine. The discussed article appeared in print in Poland, in 2012.

Keywords: Poland, Krzemionki Opatowskie, flint mine, prehistoric flint mining, Neolithic, striped (banded) flint, history of archaeology.

Kopalnia „Krzemionki Opatowskie” to niewątpliwie najwybitniejszy pomnik pradziejów w środkowej Europie, co podkreślał już przed wielu laty Stefan Krukowski (1933), uczyony najbardziej zasłużony dla jej ochrony, badań i popularyzacji w latach II Rzeczypospolitej (Krukowski 1939; por. Lech, Partyka red. 1992). Nic dziwnego, że obchody dziewięćdziesiątej rocznicy

Ryc. 1. Krzemionki, czerwiec 2006 r. Dr J.T. Bąbel na neolitycznym polu górniczym. Widoczne zagłębienia poszybowe oraz wyniesienia warpi – hałd materiału odpadkowego wydobytego z szybów.

Fot. J. Lech

Fig. 1. Krzemionki, June 2006, Dr. J.T. Bąbel on the Neolithic mining field. Visible mineshaft hollows and the elevations of waste heaps made up of material extracted from the shafts.

Photo J. Lech

odkrycia neolitycznego pola górniczego trwały niemal rok i przybrały różne formy, obejmując m.in. oddanie do użytku nowo wybudowanej siedziby Muzeum Archeologicznego w Krzemionkach, powołanego do prowadzenia badań naukowych, gromadzenia materiałów archeologicznych z tego stanowiska i jego okolic oraz obsługi ruchu turystycznego na skalę znacznie szerszą niż wcześniej, wybite okolicznościowych monet przez Narodowy Bank Polski na inaugurację obchodów (Szczaluba 2014; Bąbel 2015, s. 178), konferencje (Potocka, Zdeb 2013; 2014) i różne publikacje, przygotowane z tej okazji (m.in. Piotrowska i in. red. 2014). Wśród tych ostatnich znajduje się nowy, starannie wydany i znacznie pełniejszy od dotychczasowych przewodnik poświęcony temu Pomnikowi Historii, w językach polskim i angielskim (Bąbel 2013; 2014), oraz od dawna oczekiwana nowa monografia kopalni krzemionkowskiej (Bąbel 2015)¹. Pewne nieznanne wcześniej informacje, interesujące opisy i opinie dotyczące Krzemionek przedstawił niemal jednocześnie prof. Bogdan Balcer (2015) w swoich wspomnieniach, pięknie wydanych przez Fundację Badań Archeologicznych imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego oraz Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, a rok wcześniej we wspomnieniowym artykule poświęconym swojemu udziałowi w badaniach neolitycznej kopalni (Balcer 2014).

¹ Niestety, wartość tego dzieła umniejsza opublikowanie książki bez należytej korekty autorskiej i redakcyjnej tekstu, co kontrastuje z cytowaną pracą zbiorową wydaną w tym samym czasie, nakładem tego samego wydawcy i bardzo starannie pod redakcją Danuty Piotrowskiej i in. (2014).

Nigdy jeszcze, w tak krótkim czasie, nie ukazało się tyle wartościowych publikacji poświęconych Krzemionkom (ryc. 1). Ten prawdziwy krzemionkowski festiwal wydawniczy otworzył w 2012 r. artykuł *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego*, pióra Pana Marka Zalewskiego (2012), w przeszłości uczestnika prac na obszarze kopalni i w jej otoczeniu (Bąbel 2015, s. 36–37). W publicystyce politycznej tego rodzaju wystąpienia określane są zwykle mianem „rozrachunkowych”. Jego Autor dość nonszalancko podszedł do historii badań archeologicznych w Krzemionkach. Na kanwie dziejów archeologii krzemionkowskiej kreuje wydarzenia fikcyjne i prezentuje kontrowersyjne opinie dotyczące „powikłanych losów Krzemionek Opatowskich”. Lektura wymienionego artykułu zmusza do sprostowań i skomentowania części wydarzeń, o których pisze M. Zalewski (2012), miejscami w sposób daleki od rzeczywistości².

Studia jakiegokolwiek dziedziny historii najnowszej, w tym historii archeologii z okresu PRL, niosą ze sobą specyficzne trudności (por. Lech 1997, s. 158–159). Ustalanie przebiegu i znaczenia różnych wydarzeń, konfrontowanie zróżnicowanych opinii, jakie wywoływały, zależne jest od źródeł informacji, ich racjonalnej krytyki, ponadto od stosowanych kryteriów ocen i subiektywnych punktów widzenia osób piszących. W przypadku historii najnowszej szczególnego znaczenia nabiera selekcja faktów ważniejszych od drugo- i trzeciorzędnych oraz dochodzenie do poglądów ustalonych i akceptowanych przez szersze grono badaczy. Artykuł M. Zalewskiego wskazuje, że podobne problemy stwarza historia ochrony, badań i udostępnienia neolitycznej kopalni „Krzemionki Opatowskie”, mimo ukazujących się od dawna publikacji odnoszących się do tej tematyki (obok już cytowanych por. m.in. Żurowski 1960; 1962; Rajewski 1971; Bąbel 1975; [1983] 1987; Balcer 1996; Kobylński, Wysocki red. 1999).

O KRZEMIONKACH I BISKUPINIE W LATACH II RZECZYPOSPOLITEJ

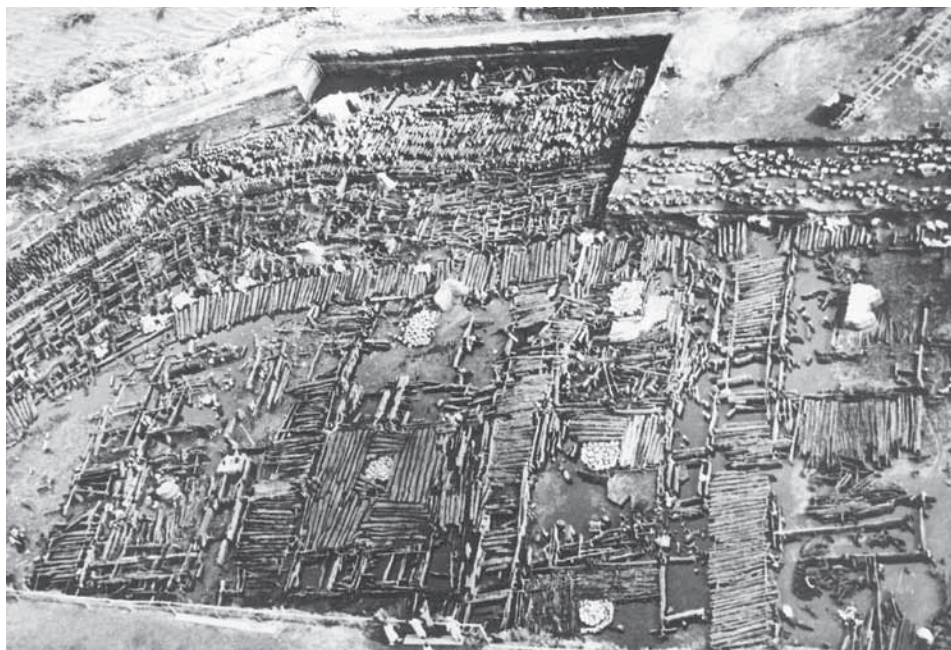
Na wstępie artykułu M. Zalewski (2012) powraca do pytania, które znacznie wcześniej Danuta Piotrowska (2004a, s. 91) sformułowała następująco w nieznaney Autorowi pracy: „Co zatem sprawiło, że odkryta w 1933 r. osada obronna w Biskupinie przyćmiła już w następnym roku niemalą wówczas sławę Krzemionek i że to Biskupin, a nie Krzemionki, zajął szczególne miejsce w kulturze polskiej XX wieku?” i na które cytowana autorka udzieliła trafnej, innej niż M. Zalewski odpowiedzi, wykazując, że jej sedno znajduje się w dziedzinie ideologii:

„Dzięki związkom z ideologią narodową, później przez krótki okres z ideologią marksistowsko-leninowską, a przez wiele lat z ‘polską racją stanu’, wykopaliska biskupińskie w istocie zdominowały archeologię polską w XX wieku, spychając w cień nawet tak wybitny zabytek prehistorycznej kultury, jak neolityczna kopalnia krzemienia w Krzemionkach Opatowskich” (Piotrowska 2004a, s. 140).

M. Zalewski (2012, s. 94) uważa, że to Z.A. Rajewski po objęciu stanowiska dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego (dalej: PMA) rozpropagował Biskupin „...nie tylko w Polsce, ale także na arenie międzynarodowej”. Szkoda, że pisząc o Biskupinie, nie skonfrontował swoich przypuszczeń z licznymi, opartymi na źródłach publikacjami D. Piotrowskiej, dotyczącymi dziejów archeologii biskupińskiej (por. m.in. Piotrowska 1994; 1997–1998; 2000; 2004a; 2008). Uniknąłby podobnych uproszczeń niezgodnych ze stanem badań. Gdy już jesteśmy przy Biskupinie, sprostujmy jeszcze jedno błędne domniemanie³ M. Zalewskiego. Autor dyskutowanego

² Artykuł ten piszę pod przymusem świadomości, że jego brak może spowodować uznanie fikcji za prawdę.

³ Domniemanie, ponieważ M. Zalewski nie popiera swego stwierdzenia żadnymi źródłami ani analizą, które pozwalałyby je, ewentualnie, uwiarygodnić.

Ryc. 2. Biskupin. Ogólny widok na wykopaliska prowadzone przez J. Kostrzewskiego w 1937 r.

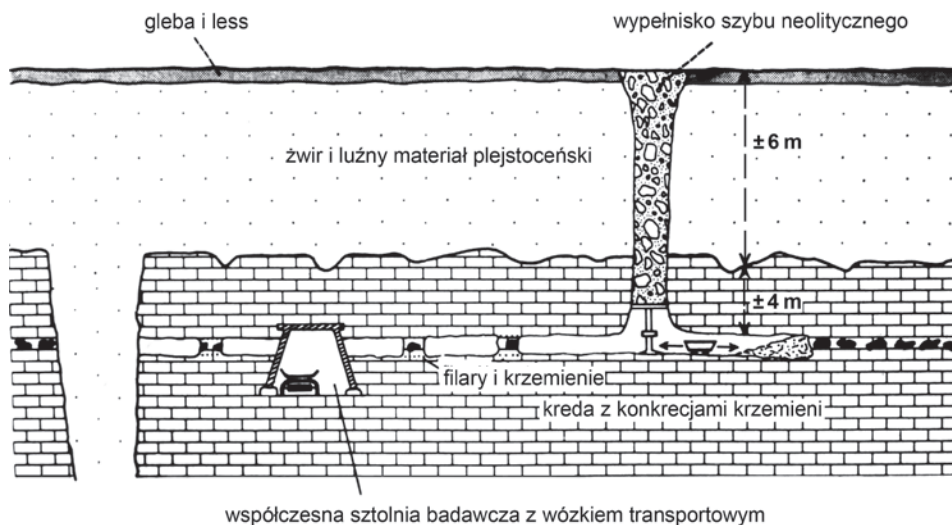
Wg D. Piotrowskiej (2004a, s. 104, ryc. 10)

Fig. 2. Biskupin. General view of the excavations carried out by J. Kostrzewski in 1937.

After D. Piotrowska (2004a, p. 104, Fig. 10)

artykułu jest przekonany, że Józef Kostrzewski tworząc rezerwat archeologiczny na półwyspie Jeziora Biskupińskiego, wykorzystał doświadczenia S. Krukowskiego z Krzemionek (ryc. 2). Marne to były doświadczenia, a organizacja działań i praca w Wielkopolsce po 123 latach zaborów różniła się istotnie od sytuacji na terenie niedawnej „Kongresówki”. Kostrzewski wykorzystywał wzory z kręgu archeologii niemieckiej, a jego działania przy tworzeniu rezerwatu w Biskupinie były wyjątkowo efektywne w porównaniu z działalnością Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych i następnie PMA w Krzemionkach, gdzie obok Krukowskiego w tworzenie rezerwatu nie mniej zaangażowany był Roman Jakimowicz, dyrektor tego Muzeum (Bąbel 2015, s. 29–30). To Jakimowicz rozpoczął wykup działek na polu górniczym i tworzenie „Rezerwatu Archeologicznego Krzemionki”, a nie Krukowski. Wynikało to z jego obowiązków i prerogatyw jako dyrektora PMA. W 1936 r. rezerwat obejmował już 16 ha i był większy od wszystkich pozostałych rezerwatów archeologicznych w Polsce – głównie grodzisk, razem wziętych (Jakimowicz 1936, s. 207 i 210; Krukowski 1939, s. 116–118; Lech 1999, s. 64; Piotrowska 2004a, s. 104–105).

M. Zalewski (2012, s. 94) uważa, że „...S. Krukowski koncentrował się wyłącznie na badaniach naukowych i niemal zupełnie nie interesował się popularyzowaniem Krzemionek”, chociaż przeczą temu cytowane w dyskutowanej pracy artykuły Uczonego, opublikowane na łamach „Ziemi” i przygotowana z ich wykorzystaniem książka (Krukowski 1937a; 1937b; 1939). Dodać do nich trzeba jeszcze artykuł z „Tygodnika Ilustrowanego” (Krukowski 1933). Biorąc pod uwagę, że od momentu podjęcia pracy w PMA i zajęcia się Krzemionkami w 1928 r. do wybuchu II wojny światowej Krukowski opublikował łącznie dziesięć prac ujętych w jego bibliografii (por. Piotrow-

Ryc. 3. Rijckholt – St. Geertruid (Holandia). Przekrój przez neolityczne pole górnicze, ukazujący główne elementy geologii stanowiska oraz system eksploracji archeologicznej wyrobisk podziemnych z wykorzystaniem tunelu badawczego.

Według P.J. Feldera i P.C.M. Rademakersa (1971)

Fig. 3. Rijckholt – St. Geertruid (the Netherlands). Cross-section of the Neolithic mining field, which shows the main elements of site's geology and the archaeological exploration system of underground workings by use of research tunnel.

After P.J. Felder and P.C.M. Rademakers (1971)

ska 1992), to cztery prace popularne o neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego, wśród nich książka, są dorobkiem znaczącym w dziedzinie popularyzacji, zwłaszcza że wszystkie zostały starannie przygotowane. Publikacje te nie wyczerpują działalności popularyzatorskiej S. Krukowskiego dotyczącej Krzemionek. W spuściznie naukowej Uczzonego, która została przekazana w 1982 r. przez Panią Janinę Uracz-Krukowską, wdowę po Profesorze, do ówczesnego Zakładu Epoki Kamienia Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (dalej: IHKM PAN), widziałem wycinki przedwojennych artykułów prasowych S. Krukowskiego dotyczących tego stanowiska archeologicznego⁴. Nie zostały one ujęte w bibliografii Profesora, ponieważ nie były dostępne w czasie jej przygotowywania (Piotrowska 1992); w części przypadków nie jest ponadto wiadomo, z których tytułów prasowych i ich numerów wycinki pochodzą.

KRZEMIONKI: STEFAN KRUKOWSKI I TADEUSZ R. ŻUROWSKI

Sytuacja S. Krukowskiego po II wojnie światowej była trudna (Więckowska 1992, s. 35–36), co jednak w znacznym stopniu wynikało z jego wrogiego stosunku do potencjalnych przełożonych. Zdawano sobie sprawę, że jest wybitnym badaczem i w różny sposób władze ówczesnej nauki starały się stworzyć Uczonemu możliwość pracy naukowej; w lipcu 1956 r. otrzymał on tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego (Więckowska 1992, s. 36; Piotrowska [2002–2003] 2003, s. 23).

⁴ Spuścizna ta została następnie przekazana przez Instytut do PMA, w którym Stefan Krukowski pracował znacznie dłużej niż w IHKM PAN.

Nie jest prawdą, że w okresie bezpośrednio po wojnie „...Krzemionki pozostawione bez formalnej opieki przeżywały zapaść” (Zalewski 2012, s. 94). Takiej sytuacji nie było od chwili odkrycia zabytku, a od utworzenia PMA w 1928 r. Muzeum, jako naczelna instytucja konserwatorstwa archeologicznego, sprawowało opiekę nad kopalnią do końca 1952 r.; również w czasie okupacji niemieckiej – wówczas jako Staatliches Archäologisches Museum (Lech 1999, s. 67; Piotrowska [2002–2003] 2003, s. 20–23; taż 2004b, s. 278; taż 2007, s. 32–44). Dr Zdzisław Rajewski po objęciu stanowiska dyrektora PMA w połowie 1949 r. doprowadził do przejęcia obowiązków konserwatorskich przez Ministerstwo Kultury i Sztuki (utworzono w tym celu Wydział Zabytków Archeologicznych i Etnograficznych), a następnie z dniem 1 stycznia 1953 r. PMA zrezygnowało z Krzemionek w związku ze swoją wiodącą funkcją w Programie Badań nad Początkami Państwa Polskiego (do rozpoczęcia działalności przez IHKM PAN). Ministerstwo przejęło również bezpośrednią opiekę nad rezerwatem. Z jego ramienia prace konserwatorskie i badawcze na znacznej skalę prowadził T.R. Żurowski (Rajewski 1971, s. 23–24; Lech 1999, s. 65–76; Piotrowska [2002–2003] 2003, s. 23; taż 2007, s. 57).

Prof. S. Krukowski przez wiele lat po wojnie nie był zainteresowany podjęciem badań w Krzemionkach; badał Rydno i inne stanowiska (Rajewski 1971, s. 23; Schild i in. 2011, s. 46). Sytuacja zmieniła się w 1973 r., po zakończeniu (?) w Krzemionkach selekcji jego materiałów, zgromadzonych w trakcie prac przedwojennych (Kowalski 1992). W czerwcu 1973 r. prof. S. Krukowski zatelefonował do mnie do IHKM PAN⁵. Poinformował, że otrzymał 40 tys. złotych na wykopaliska (to była wówczas znaczna kwota), i zaproponował wspólne badania w Krzemionkach. Podziękowałem za „zaszczytną dla mnie propozycję”, ale odmówiłem „z powodu innych obowiązków w Instytucji”; na podstawie dość powszechnej wśród badaczy krzemieniarstwa wiedzy o doświadczeniach koleżanek i kolegów ze współpracy z Uczonym nie wierzyłem w możliwość doprowadzenia ewentualnych wspólnych badań do końca.

M. Zalewski (2012, s. 95) twierdzi, że ataki S. Krukowskiego na T.R. Żurowskiego po odkryciu rysunku tzw. „oranta” stały się dla „Z. Rajewskiego [...] okazją do pozbycia się T. Żurowskiego z Krzemionek”. W istocie, po aferze w Biskupinie z 1960 i 1961 r. mocna wcześniej pozycja Dyrektora PMA w polskim muzealnictwie została poważnie osłabiona i nie miał on już takich możliwości wpływu na decyzje Ministerstwa Kultury i Sztuki jak wcześniej (Balcer 2015, s. 107–108 i 111). Poza tym, nie po to Dyrektor PMA pozbywał się w 1953 r. Krzemionek, aby piętnaście lat później o nie zabiegać. Sytuacja była diametralnie odmienna, niż przedstawia ją Autor dyskutowanego artykułu. W 1953 r. Ministerstwo ustąpiło PMA, zabierając Krzemionki pod swoją opiekę, aby Muzeum mogło skoncentrować się na udziale w Programie Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a następnie na obowiązkach wynikających z obchodów milenijnych, w których odgrywało ważną rolę (Piotrowska 1997, s. 66–76; taż [2002–2003] 2003, s. 25–26; Noszczak 2002, s. 37–45 i in.). W nieco ponad rok po ich zakończeniu w Ministerstwie Kultury i Sztuki nie widziano już powodu, dla którego Rezerwat w Krzemionkach ma znajdować się nadal pod jego opieką. T.R. Żurowski, pracujący w Ministerstwie, zakończył już swoje tam badania; działalność terenową ograniczała mu, a następnie uniemożliwiła nieuleczalna choroba (Konopka 1999, s. 35). Pan M. Zalewski (2012, s. 95) uważa, że prace T.R. Żurowskiego w Krzemionkach z końca lat pięćdziesiątych i początku sześćdziesiątych minionego stulecia stanowiły:

„...pierwsze i jedyne w Europie tak nowatorskie rozwiązania związane z eksponowaniem obiektów praczejowego górnictwa i w przyszłości stały się inspiracją do podobnych rozwiązań w innych krajach”

⁵ Do tego czasu spotkaliśmy się kilkakrotnie przypadkowo, w PMA. Profesor witał się wówczas uściskiem dłoni. Raz zatelefonował do mnie do Instytutu, żeby mi powiedzieć, że neolityczne rdzenie z pracowni sąspowskich, które opracowywałem wówczas wraz z Anną Dzieduszycką-Machnikową, są, jego zdaniem, z górnego paleolitu, najpewniej oryniackie (Dzieduszycka-Machnikowa, Lech 1976). Profesor oglądał niektóre z nich, ponieważ rysowała je mgr Jadwiga Krzepakowska, moja koleżanka ze studiów, zatrudniona przez Uczzonego.

Znałem mgr. inż. arch. T.R. Żurowskiego, a jego działania w Krzemionkach oceniałem zawsze i oceniam nadal pozytywnie. Dałem temu wyraz kilkanaście lat temu, współorganizując z ramienia Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN, na prośbę prof. Andrzeja Tomaszewskiego, konferencję dedykowaną pamięci tego badacza oraz w referacie poświęconym działalności mgr. inż. arch. T.R. Żurowskiego w Krzemionkach (Lech 1999). Muszę jednak zakwestionować twierdzenie M. Zalewskiego (2012, s. 95), że to T.R. Żurowski zaproponował „...pierwsze i jedyne w Europie tak nowatorskie rozwiązania związane z eksponowaniem obiektów pradziejowego górnictwa”, które „...w przyszłości stały się inspiracją do podobnych rozwiązań w innych krajach”. Zdaniem M. Zalewskiego (2012, s. 95, przypis 2) „...podobne koncepcje zrodziły się w Holandii tyle tylko, że niemal ćwierć wieku później”.

Przede wszystkim należy podkreślić, że neolityczne szyby, znacznie większe i głębsze od krzemionkowskich (tym samym bardziej spektakularne), były już wówczas dostępne od kilkudziesięciu lat w Spiennes (głębsze) i również od dość dawna w Grimes Graves (większe i głębsze). W Spiennes zwiedzanie było bardzo ograniczone ze względów konserwatorskich, ale w Grimes Graves udostępniony szyb mogli zwiedzać wszyscy.

Koncepcja T.R. Żurowskiego powstała w 1966 r. i pozostała w postaci szkiców na papierze⁶. Polegała ona na czymś innym (por. Rajewski 1971, s. 27). Z przytoczonego cytatu wynika, że M. Zalewski odnosi rozwiązanie zastosowane w Holandii do około 1990 r. („ćwierć wieku później” od Krzemionek), co jest czystą fantazją. Badania w Rijckholt – St. Geertruid metodą drążenia podziemnego tunelu badawczego rozpoczęto w 1964 i ukończono w 1972 r. (ryc. 3 i 4), a tunel dla zwiedzających otwarto w maju 1979 r. (por. Lech 1977; Lech, Sachse-Kozłowska 1981, s. 256).

Rozwiązanie zaproponowane przez T.R. Żurowskiego dyskutowano i przyjęto w Zespole badań pierwocin górnictwa IHKM PAN, pracującym z udziałem doc. Jana Kowalczyka i mgr. B. Balcera z PMA. Dyskutowano też w innych gremiach (por. Rajewski 1971, s. 24–25). Waldemar Chmielewski, uczestnik tych prac, współpracujący wówczas na tym polu blisko z Z.A. Rajewskim, przedstawił je na prowadzonym przez siebie seminarium magisterskim w Katedrze Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: UW) późną zimą lub wczesną wiosną 1969 r. Byłem jednym z uczestników tego seminarium. Prawdopodobnie w tym samym czasie lub nieco później napisał o nim Z.A. Rajewski (1971, s. 25). Pomysł ilustrują dwa rysunki T.R. Żurowskiego, przypomniane przez M. Zalewskiego (2012, ryc. 1 i 2). Był do niego bardzo przywiązany B. Balcer. Do propozycji tej odwoływał się jeszcze w poniedziałek, 20 czerwca 1983 r., na posiedzeniu Komisji w Ministerstwie Kultury i Sztuki, zwołanej w sprawie zatwierdzenia projektu udostępnienia szybów nr 1–3 w Krzemionkach. Odpowiedział mu na to mgr Wojciech Kotasiak, dyrektor Muzeum w Ostrowcu Świętokrzyskim, wykazując, że dawny pomysł inż. Żurowskiego był nierealny. Z wcześniejszym rozwiązaniem holenderskim zarówno sam plan, jak i wspomniane szkice mają niewiele wspólnego (Felder, Rademakers 1971; Kraaijenhagen 1981; Felder 1998; Rademakers 1998a; 1998b). Nie można jednak wykluczyć, że o koncepcji holenderskiej inż. T.R. Żurowski w 1966 r. już coś słyszał, ponieważ niektórzy członkowie Grupy Roboczej Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia z Oddziału Limburskiego Holenderskiego Towarzystwa Geologicznego po rozpoczęciu prac w Rijckholt odwiedzili Krzemionki, o czym chętnie opowiadali w czasie II sympozjum „Krzemień”, w Maastricht, w maju 1975 r. i podczas naszych wspólnych prac w Grimes Graves latem 1975 i 1976 r. Mieli w swoich zbiorach odlupki krzemienia pasiastego z Krzemionek (por. Montagne 1971, s. 136), a na I sympozjum „Krzemień” w Maastricht, w dniach 26–29 kwietnia 1969 r., zaprezentowano oryginalną mapę ze znaleziskami krzemienia pasiastego, wśród nich z kilkoma z terenów położonych na zachód od Lipska, ponad 600 km od kopalni (Montagne 1971, s. 141). Na tym samym

⁶ Data znajduje się na rysunku 1, opublikowanym przez M. Zalewskiego (2012, s. 104), a wcześniej przez Wojciecha Borkowskiego i Witolda Mígala (1999, s. 89).

Ryc. 4. Rijckholt – St. Geertruid (Holandia). Tunel badawczy po zakończeniu eksploracji podziemnych wyrobisk neolitycznej kopalni krzemienia.

Fot. z archiwum P.J. Feldera

Fig. 4. Rijckholt – St. Geertruid (the Netherlands). Tunnel built in order to facilitate exploration of the underground Neolithic flint mine.

Photo from the archive of P.J. Felder

symposium, w referacie Fransa H.G. Engelen (1920–2004), jednego z ważnych członków holenderskiej Grupy Roboczej wymienione są kopalnie w Krzemionkach, Borowni, Świechowicach, Makowie na „Górnym Śląsku” i Krasnej Wsi koło Wołkowyska, chociaż ta ostatnia po II wojnie światowej znalazła się w granicach Białorusi (dzisiaj Krasnaselsky koło Wołkowyska); pojawia się też informacja o kopalni hematytu w Grzybowej Górze (Rydno). Z polskiej literatury przedmiotu autor cytuje dwa artykuły T.R. Żurowskiego, co może wskazywać (hipotetycznie) na jakiś kontakt między badaczami. W przypadku możliwego kontaktu korespondencyjnego T.R. Żurowski mógł przesłać Holendrowi nadbitki dwóch swoich prac mających streszczenia angielskie, co tłumaczyłoby ich cytowanie (Żurowski 1954; 1960; Engelen 1971, s. 101–102, 107). Znacznie pełniejszy artykuł z „Rocznika Świętokrzyskiego” (Żurowski 1962) streszczenia nie ma i cytowany nie jest. Nie można też wykluczyć spotkania obu badaczy przy okazji możliwej wizyty Engelena w Krzemionkach.

ODDZIAŁ PMA W KRZEMIONKACH OPATOWSKICH

Z dniem 1 stycznia 1968 r. zarządzeniem Ministra Kultury i Sztuki został powołany do życia Oddział PMA w Krzemionkach Opatowskich, a półtora roku później odbyła się jego inauguracja w nowej sytuacji organizacyjnej (Rajewski 1971, s. 19; Konopka 1999, s. 29–35; Piotrowska [2002–2003] 2003, s. 26; taż 2007, s. 77–79; Balcer 2015, s. 112–113 i 119–120).

Co najmniej od połowy lat sześćdziesiątych XX w. było oczywiste, że Krzemionki potrzebują pilnie programu poważnych badań. Prof. Witold Hensel, dyrektor IHKM PAN, podsumowując na początku 1965 r. badania archeologiczne w Polsce w pierwszym dwudziestolecu powojennym, zwrócił uwagę między innymi na niepowodzenia w badaniach i eksponowaniu:

„...*in situ* znakomitszych pomników naszej przeszłości.

Obok jasnych stron mamy na tym polu do zanotowania także pewne plamy. Nie udało się bowiem doprowadzić do końca sprawy zorganizowania naukowych badań w Krzemionkach Opatowskich oraz przekształcenia tego obiektu w rzeczywiście nowoczesny, w pełnym tego słowa znaczeniu, rezerwat archeologiczno-przyrodniczy. Zadanie to wypadnie zrealizować w najbliższym dwudziestolecu” (Hensel 1965, s. 13).

PMA, obejmując z powrotem w zarząd Krzemionki, stanęło przed koniecznością ich przygotowania. Prof. Z.A. Rajewski (1971, s. 27) widział przyszłe badania w ścisłej współpracy z IHKM PAN, z udziałem zainteresowanych badaczy z innych placówek archeologicznych. W lipcu 1969 r. rozpoczęto realizację programu przewidzianego na kilka lat od prac przy szybie nr 5. Badania prowadziło PMA przy współudziale IHKM PAN⁷. Kierował nimi doc. dr hab. Jan Kowalczyk, wicedyrektor ds. naukowych PMA, a uczestniczyli w nich mgr B. Balcer z PMA i dr Zygmunt Krzak wydelegowany przez Dyрекcję IHKM PAN (Rajewski 1971, s. 28). W następnym roku prace kontynuował już tylko B. Balcer pod ogólnym kierownictwem doc. dr hab. J. Kowalczyka (Kowalczyk 1970; Balcer 1971; 2015, s. 148–149). Będące w fazie inicjalnej nowe badania zakończyło przejście doc. J. Kowalczyka (w 1971 r.), a po nim również mgr. B. Balcera (w 1972 r.) do pracy w IHKM PAN.

Utworzony Oddział PMA w Krzemionkach miał jednego pracownika. Zatrudniano w nim młodego magistra, bezpośrednio po studiach, który pozostawiony sam sobie nie był w stanie wiele zdziałać. W 1968 r. PMA zaangażowało do pracy w Krzemionkach mgr. Andrzeja Szostaka, absolwenta Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej UW, którego praca magisterska poświęcona była materiałom neolitycznej pracowni krzemieniarskiej z Jaskini Jasnej w Strzegowej; nie mając odpowiedniej opieki naukowej i wsparcia w pracy, po roku odszedł on z Muzeum. Na jego miejsce w połowie 1970 r. został zatrudniony mgr Krzysztof Kowalski (ryc. 5), a w następnym roku również mgr Jerzy T. Bąbel – obaj uczniowie doc. dr hab. W. Chmielewskiego. W tym czasie ochrona kopalni w Krzemionkach Opatowskich wydawała się rozwiązana optymalnie i na długie lata (Lech 1975, *passim*).

K. Kowalski (1992) między innymi pomagał S. Krukowskiemu w załatwieniu problemu licznych skrzyń z materiałami krzemieniami zebranymi przed wojną w Krzemionkach⁸; po kilku latach zrezygnował z pracy w PMA i tak jak A. Szostak zajął się dziennikarstwem, a następnie również pisanie książek na różne tematy, w tym popularyzowaniem nauki⁹. J.T. Bąbel pozostał i przy zmiennych kolejach archeologicznego losu stał się autorem drugiej w historii, a pierwszej naukowej monografii kopalni Krzemionki Opatowskie, która ukazała się po przeszło 75 latach od czasu opublikowania monografii S. Krukowskiego (Krukowski 1939; Bąbel 2015).

⁷ Współudział instytucjonalny IHKM PAN, pozostający w zgodzie z poglądami prof. Z.A. Rajewskiego na organizację badań w Krzemionkach, został zaznaczony w „Informatorze Archeologicznym” (Kowalczyk 1970).

⁸ Miało być ich nawet 2 tys. (Żurowski 1960, s. 252), co wydaje się jednak liczbą zawyżoną.

⁹ M. Zalewski (2012, s. 95) do niewątpliwych osiągnięć PMA na polu badań Krzemionek zalicza ważny artykuł B. Balcera i K. Kowalskiego (1978). Dlatego, warto wyjaśnić, że materiały do tego artykułu zebrał w większym stopniu K. Kowalski w okresie pracy w PMA, ale artykuł napisał i swoimi materiałami uzupełnił B. Balcer, będąc już od kilku lat pracownikiem IHKM PAN, któremu K. Kowalski przekazał zebrane przez siebie materiały, odchodząc z pracy w Muzeum. Formalnie artykuł ten nie ma żadnej afiliacji do PMA (por. Balcer, Kowalski 1978, s. 140).

Ryc. 5. Krzemionki, kwiecień 1971 r. Mgr Krzysztof Kowalski zapoznaje studentów archeologii z Uniwersytetu Warszawskiego z szybem nr 4/606. Na pierwszym planie Hanna Młynarczyk.

Fot. M. Szope

Fig. 5. Krzemionki, April 1971, Krzysztof Kowalski M.A. shows mines shaft no. 4/606 to archaeology students of Warsaw University. In the foreground: Hanna Młynarczyk.

Photo M. Szope

Przerwa w pracach wykopaliskowych w Krzemionkach trwała od 1971 r. W tym czasie nawiązała się bliższa współpraca między PMA a ostrowieckim Muzeum Regionalnym. Do jej rozwoju przyczynił się przede wszystkim J.T. Bąbel, powołany przez dyrektora Krzysztofa Dąbrowskiego, w grudniu 1974 r., na stanowisko kierownika Oddziału PMA w Krzemionkach (Modrzewska 1975, s. 597; Bąbel [1983] 1987, s. 223). To, że nowy kierownik pochodził z Ostrowca Świętokrzyskiego, miało mu ułatwiać działalność w Krzemionkach oraz konieczną współpracę z miejscowymi władzami (była ona bardzo trudna) i z Muzeum Regionalnym.

Niestety, możliwości finansowe PMA uległy ograniczeniu w związku z pogarszającą się sytuacją gospodarczą kraju i polityką „manewru gospodarczego” (Paczkowski 1995, s. 401–406). Ograniczono nawet przydział papieru na druk publikacji¹⁰. Tymczasem zarządzanie Rezerwatem w Krzemionkach wymagało znacznych nakładów na fundusz płac i wydatki rzeczowe. W takiej

¹⁰ Od 1977 r. liczbę wydawanych zeszytów „Wiadomości Archeologicznych” musiano zmniejszyć z czterech do dwóch rocznie; por. Piotrowska 2007, s. 87–88.

sytuacji przekazanie prehistorycznej kopalni w zarząd Muzeum Regionalnemu w Ostrowcu Świętokrzyskim wydawało się Dyrektorowi PMA korzystnym rozwiązaniem.

M. Zalewski (2012, s. 96) uważa, że K. Dąbrowski „Widząc niemoc swoich podwładnych odpowiedzialnych ze strony muzeum za obiekt, zdecydował się na jego przekazanie w administrowanie Muzeum Regionalnemu w Ostrowcu Świętokrzyskim”. „Informacja” ta jest czystą fantazją cytowanego Autora.

Od listopada 1974 r. do sierpnia 1979 r. kilkakrotnie rozmawiałem z Dyrektorem PMA o Krzemionkach i w kontekście kopalni również o J.T. Bąblu. Pierwszy raz – 20 listopada 1974 r., w Radomiu, doc. Dąbrowski pytał mnie o opinię o Koledze z seminarium magisterskiego, w związku z rozważaną możliwością powierzenia mu kierownictwa Oddziałem PMA w Krzemionkach. Na podstawie tych kilku rozmów oraz pełnego poparcia, jakie miał on ze strony Dyrektora dla swoich koncepcji, z całą odpowiedzialnością za słowo stwierdzam, że doc. K. Dąbrowski wysoko cenił J.T. Bąbla. W ostatniej rozmowie wspomniał mi, że planuje powierzyć mu stanowisko zastępcy dyrektora PMA ds. naukowych i dlatego stara się wzmocnić jego „decyzyjność”.

KRZEMIONKI POD ZARZĄDEM MUZEUM REGIONALNEGO W OSTROWCU ŚWIĘTOKRZYSKIM I POD OPIEKĄ MERYTORYCZNĄ PMA. POCZĄTEK

W takich okolicznościach narodziła się inicjatywa przekazania Rezerwatu w Krzemionkach w administrację ostrowieckiemu Muzeum Regionalnemu, przy zachowaniu przez PMA opieki merytorycznej nad zabytkiem. Zamiar został sfinalizowany w dniu 20 listopada 1978 r., za zgodą Ministerstwa Kultury i Sztuki. Decyzji tej sprzyjały plany rozpoczęcia w Krzemionkach dużego projektu badawczo-inwestycyjnego; udział w nim instytucji z Ostrowca Świętokrzyskiego był nie tylko bardzo korzystny, ale i niezbędny (por. Bąbel [1983] 1987, s. 225). Doc. dr hab. K. Dąbrowski od początku popierał ten projekt. Był on zgodny z jego koncepcją działalności PMA. Zamierzał uwolnić kierowane przez siebie Muzeum od takich obciążeń jak Krzemionki, koncentrując się na organizacji atrakcyjnych wystaw, odbijających się echem w całym kraju. Wernisaże ich ściągały licznych przedstawicieli ówczesnej elity polityczno-kulturalnej Warszawy i korpusu dyplomatycznego. Poważnym wysiłkiem organizacyjnym były towarzyszące wystawom sympozja naukowe, w których uczestniczyli wybitni uczeni z kraju i z zagranicy¹¹. Działania te miały na celu podniesienie prestiżu PMA wśród krajowych i zagranicznych muzeów na polach kultury i badań.

W opracowanym przez J.T. Bąbla w 1978 r. programie nowych prac wykopaliskowych na prawdziwym polu górniczym w Krzemionkach ostrowieckiemu Muzeum przypadły ważne funkcje organizacyjne jako nowemu gospodarzowi terenu. Sprawny i dobrze osadzony w miejscowym środowisku mgr W. Kotasiak, twórca i dyrektor tej placówki, spełniał w tej koncepcji istotną rolę. Dla istniejącego od niedawna Muzeum Regionalnego, w którym początkowo najwięcej uwagi poświęcano historii ostrowieckiego ruchu robotniczego (por. Kąkolewski 1995), porcelanie z Ćmielowa i fajansom z Kunowa, rozszerzenie pola działań na archeologię i kopalnię w Krzemionkach dawało nowe perspektywy rozwoju.

W dniu 30 maja 1978 r. doc. dr hab. K. Dąbrowski rozesłał do grupy specjalistów z zakresu badań prehistorycznej eksploatacji i obróbki krzemienia w Polsce oraz osób kompetentnych w sprawach rezerwatu w Krzemionkach „Projekt wykonania podziemnego tunelu ekspozycyjnego

¹¹ Radziwiłłowa 1977; Romanowska 1977a; 1977b; Piotrowska 2007, s. 85–87. Por. również zeszyty tematyczne „Wiadomości Archeologiczne” 40/4: 1975 – Sympozjum Peruanistyczne i wystawa „Starożytne Peru”; 44/1: 1979 – Sympozjum Trakologiczne, przygotowane z inicjatywy i przy czynnym współudziale Dyrektora PMA.

Ryc. 6. Grimes Graves (Anglia). Sierpień 1975. Na pierwszy planie wykop, w którym eksplorowana jest między innymi pracownia krzemieniarska ulokowana w zagłębieniu poszybowym. W głębi hałda gruzu kredowego po zakończonej w lipcu eksploracji wyrobisk podziemnych szybu Greenwella.

Fot. J. Lech

Fig. 6. Grimes Graves (England). August 1975. In the foreground: an excavation trench in which, among others, a flint workshop located in a post-mineshaft hollow is being explored. In the background: a heap of chalk rubble from a finished, in July, exploration of the underground workings of the Greenwell shaft.

Photo J. Lech

na terenie kopalni krzemienia w Krzemionkach k. Ostrowca”, składający się z tekstu i rysunków¹². Projekt nie był podpisany; został przygotowany przez kierownika naukowego Oddziału PMA „Krzemionki” mgr. J.T. Bąbla na podstawie materiałów, które przywiozłem z Maastricht (Lech 1977; Lech, Sachse-Kozłowska 1981; Bąbel 2015, s. 34), doświadczeń zakończonego niedawno pięcioletniego programu badań wykopaliskowych w Grimes Graves (ryc. 6), realizowanego przez British Museum w latach 1972–1976, które przekazałem J.T. Bąblowi (por. Lech, Longworth 2000, s. 33–43; ci sami 2014, s. 261–262) oraz niemałych już doświadczeń archeologii polskiej na tym polu¹³. Ponieważ epizod szerokiego opiniowania „Projektu wykonania podziemnego tunelu ekspozycyjnego...” zniknął z historii badań krzemionkowskich (por. Bąbel [1983] 1987, s. 225; tenże 2015, s. 34), warto go przypomnieć. Na wstępie projektu adresaci czytali:

„W związku z nawiązaniem współpracy między Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, Muzeum Regionalnym w Ostrowcu oraz górnikami z Lubelskiego Zagłębia Węglowego,

¹² Pismo nr PMA-3-33-333/9/78/814.

¹³ W latach 1966–1976 prowadzono badania wielu kopalń krzemienia: w Gojściu, Świeciechowie, Krzemionkach Opatowskich, Sąspowie, Polanach II, Polanach Koloniach, Wołowicach, Bęble, Jerzmanowicach-Dąbrówce i Tomaszowie.

zaistniała korzystna sytuacja, w której mogą być zrealizowane postulowane od wielu lat badania archeologiczno-górnictwa rezerwatu w Krzemionkach k. Ostrowca.

Górnicy, wykazując swoje zainteresowanie kopalnią prehistoryczną, zobowiązali się, że w jak najszerszym terminie wykonają odpowiednią dokumentację techniczną oraz przystąpią do eksploatacji górniczej w roku przyszłym. Jest to najbardziej korzystna sytuacja jaka kiedykolwiek powstała w sprawach badań kopalni krzemionkowskiej. Nagłący termin wymaga od nas podjęcia wiążących decyzji w sprawie sposobu i zakresu eksploatacji archeologiczno-górnictwa.

Opierając się na doświadczeniach badaczy polskich z lat ubiegłych a także najnowszych metodach wykopaliskowych stosowanych za granicą (w Holandii i Anglii), proponujemy przyjęcie jako najbardziej optymalnego rozwiązania badawczo-ekspozycyjnego, metody zastosowanej przy badaniu kopalni neolitycznej w Rijckholt w Holandii. Polega ona na wykonaniu tunelu podziemnego, który przecina szyby i chodniki prehistoryczne na poziomie eksploatowanych warstw krzemionkowych” (Bąbel 1978, s. 1).

I dalej:

„Tunel ten proponujemy przeprowadzić w poprzek pola górniczego wzdłuż linii mającej początek w najbliższych okolicach byłej strażnicy P.M.A. w kierunku NW do reperu 38” (Bąbel 1978, s. 2).

W projekcie podkreślono konieczność:

„...wykonania maksymalnie dokładnej i szczegółowej dokumentacji badanych podziemi”

Po zakończeniu budowy i drążenia tunelu planowano:

„...przebadanie wypełnień szybów i pracowni krzemieniarskich znajdujących się ponad przebadanymi podziemiami. Dopiero po ich ukończeniu winno nastąpić całościowe opracowanie uzyskanego materiału archeologicznego w formie monografii (nie wyklucza się jednak i innych sposobów opublikowania wyników badań).

Program badawczy dotyczący kopalni w Krzemionkach rozszerzony być musi także na badania stanowisk archeologicznych w rejonie rzeki Kamiennej, stanowiących zaplecze osadnicze kopalni krzemienia pasiastego.

Przewidujemy, że o ile samo wykonanie tunelu trwać będzie maksimum kilka miesięcy (przy dobrej organizacji pracy i posiadaniu odpowiedniego sprzętu), to badania chodników trwać będą co najmniej kilka sezonów wykopaliskowych (3–4 miesięcznych), dalsze badania powierzchni kopalni do 10 lat a stanowisk osadniczych będących zapleczem kopalni – lat kilkadziesiąt.

Liczymy, że w momencie udostępnienia tunelu dla masowego ruchu turystycznego, będzie on już organicznie połączony z gmachem projektowanego muzeum” (Bąbel 1978, s. 5–6).

Na zakończenie J.T. Bąbel w imieniu PMA stwierdzał:

„Problem sposobów dokumentacji, a także organizacji pracy i składu ekipy archeologiczno-górnictwa oraz rodzajów zabezpieczeń stropów i samego harmonogramu prac przy wykonywaniu tunelu wymagają odrębnego rozpatrzenia, dyskusji i praktycznego sprawdzenia.

Wykonanie nakreślonego powyżej zadania może i powinno stać się priorytetowym zagadnieniem archeologii polskiej. Byłyby to bowiem największe i najbardziej efektywne badania archeologiczno-górnictwa jakie kiedykolwiek były robione w Polsce w obiektach tego typu” (Bąbel 1978, s. 7).

Dyskusje trwały przez następne miesiące. W obszernej opinii z dnia 17 września 1978 r., którą przekazałem dyrekcji PMA w odpowiedzi na przesłany „Projekt wykonania podziemnego tunelu ekspozycyjnego...” pisałem między innymi:

„Przedstawiony projekt badań podziemi kopalni w Krzemionkach Opatowskich, z wydrążonego na ich poziomie tunelu, a następnie wykorzystanie go do celów ekspozycji poświęconej prehistorycznemu

górnictwu, uważam za wykonalny i korzystny, zarówno z punktu widzenia nauki, jak i masowego ruchu turystycznego. Stanowi on adaptację do warunków miejscowych metody badań zastosowanej i sprawdzonej na terenie kopalni Rijckholt – St. Geertruid w południowej Holandii (Limburgia)”.

Zabiegałem:

„...przede wszystkim o proporcjonalne uwzględnienie potrzeb badań podziemnych i naziemnych obiektów kopalnianych, czyli poza jednostkami eksploatacyjnymi, także warpi przyszybowych, pracowni przetwórczych i obozowisk. Bez nich nasze wiadomości o kopalni w Krzemionkach Opawskich będą w dalszym ciągu fragmentaryczne, a przyszła ekspozycja górnicza – wyrywkowa. ...Dość powiedzieć, że w ciągu ponad 50-letniej historii zainteresowań naukowych kopalnią, nie została dotychczas przebadana żadna pracownia krzemieniarska bazująca na surowcu pasiastym. Tymczasem na kluczowe znaczenie badań pracowni przetwórczych dla poznania kopalni zwraca się uwagę w literaturze przedmiotu od blisko ćwierćwiecza. W rezultacie niezadowolający stan badań kopalni w Krzemionkach wpływa hamująco na rozwój kilku podstawowych dziedzin archeologii neolitu i wczesnej epoki brązu w Polsce. Dlatego naczelnym zadaniem pierwszego etapu planowanych prac w ciągu kilku lat, powinno być przeprowadzenie pełnego programu badań i dokumentacji podziemi, a równolegle, na powierzchni pola górniczego pracowni krzemieniarskich, warpi przyszybowych i obozowisk, zagrożonych przez przygotowywany ‘ciąg’ turystyczny. Zakończenie tego etapu zgodnie z projektem, w ciągu kilku lat, uważam za realne, o ile zostaną zapewnione konieczne środki finansowe, materiałowe oraz obsada kadrowa. W tym czasie powinno być przygotowane całe zaplecze potrzebne do obsługi ruchu turystycznego. Fragment pola górniczego przewidziany do udostępnienia zwiedzającym powinien mieć wytyczone ścieżki spacerowe i musi zostać wydzielony solidnym ogrodzeniem, w celu zabezpieczenia przed dewastacją pozostałej części rezerwatu, gdzie ewentualna kontrola obsługi byłaby bardzo utrudniona.

Po zakończeniu pierwszego etapu badań, ograniczającego się do terenów przewidzianych do udostępnienia turystyce i po otwarciu trasy dla zwiedzających obejmującej podziemia, dalsze prace – należące do drugiego etapu – winny być przeprowadzone w kilku innych miejscach kopalni i jej najbliższego otoczenia, w oparciu o stworzoną bazę. W tym czasie, sukcesywnie, powinno być doprowadzone do końca opracowanie i publikacja rezultatów badań.

Istnieje potrzeba opracowania już na wstępie kompleksowego programu prac związanych z badaniami i udostępnieniem kopalni, chociaż bowiem z natury rzeczy będzie on ulegał w przyszłości weryfikacjom, to ułatwi poczynienie niezbędnych kroków przygotowawczych, zabezpieczających naukowe i organizacyjne powodzenie przedsięwzięcia. Program taki powinien uwzględniać przygotowanie komplementarnych opracowań z dziedziny paleogeografii, paleoekologii, osadnictwa społeczności wczesnorolniczych w rejonach sąsiednich, w tym przede wszystkim przygotowanie monografii osady w Ćmielowie, związanej z kopalnią w Krzemionkach.

Podsumowując: Projekt wykonania podziemnego tunelu ekspozycyjnego na terenie kopalni krzemienia w Krzemionkach k. Ostrowca uważam ze wszelkich miar za godny poparcia. Na podstawie przedstawionego projektu można podjąć wstępne prace programowe, organizacyjne i archeologiczno-geologiczno-konserwatorskie, przygotowujące jego realizację...”

Niemal wszystkie opinie były pozytywne. Sprzeciw zgłosił dr B. Balcer. Bronił on koncepcji z drugiej połowy lat sześćdziesiątych, a przede wszystkim lokalizacji trasy w środkowej części pola górniczego, w znacznym oddaleniu od miejsca wybranego przez J.T. Bąbla. Merytorycznie stanowisko B. Balcera było słuszne; nie było jednak żadnych szans na jego realizację we wskazanym miejscu z powodów logistycznych – brak energii elektrycznej i drogi dojazdowej we wskazanym miejscu oraz środków na ich doprowadzenie. W kryzysie lat 1977–1979 można było przystąpić do badań i przygotowywania trasy turystycznej w wybranym miejscu (ewentualnie w jego pobliżu) lub nie przystępować wcale. Jak potoczyłyby się losy badań i zagospodarowywania Rezerwatu w Krzemionkach, gdyby w 1979 r. zabrakło ogromnej determinacji w dążeniu do rozpoczęcia prac wykopaliskowych na terenie neolitycznego pola górniczego i współpracy przy nich zainteresowanych archeologów z instytucji warszawskich? W 1980 r., po niespodziewanej

śmierci K. Dąbrowskiego, do wykopalisk w Krzemionkach – moim zdaniem – nie doszłoby. Czy wówczas trafiłaby do Krzemionek i poświęciłaby im wiele energii i pomysłów grupa archeologów, którzy przejęli jej badania w połowie lat osiemdziesiątych minionego stulecia (por. Sałaciński [1993–1994] 1997; Zalewski 2012, s. 97)?

WZNOWIENIE BADAŃ W KRZEMIONKACH W 1979 R.

Do wznowienia badań w Krzemionkach w 1979 r., po przerwie trwającej od 1971 r., doprowadziliśmy wspólnie i z największym trudem. W porozumieniu z J.T. Bąblem przygotowałem 14 maja i przekazałem do PMA *Wstępny ramowy program badań kopalni w Krzemionkach Opatawskich w latach 1979–1990*¹⁴. Jego punktem końcowym był maszynopis zbiorowej monografii kopalni, przewidziany na rok 1990. Miała się ona ukazać na siedemdziesiątą rocznicę odkrycia zabytku (1992 r.). Przygotowania do niej właśnie się zaczynały.

Początkowo planowaliśmy rozpoczynać badania od 1 lipca, ale okazało się, że J.T. Bąbel otrzymał miesięczny wyjazd stypendialny do Finlandii przewidziany na ten właśnie okres. W związku z wyjazdem, jako kierownik ekspedycji, zaproponował przełożenie prac na rok 1980¹⁵. Udało się uzgodnić rozpoczęcie ich od początku sierpnia 1979 r. (ryc. 7). W czasie gdy Kolega był za granicą, zastępowała go mgr Hanna Kowalewska, skuteczna w załatwianiu spraw formalnych oraz w przygotowaniach sprzętu.

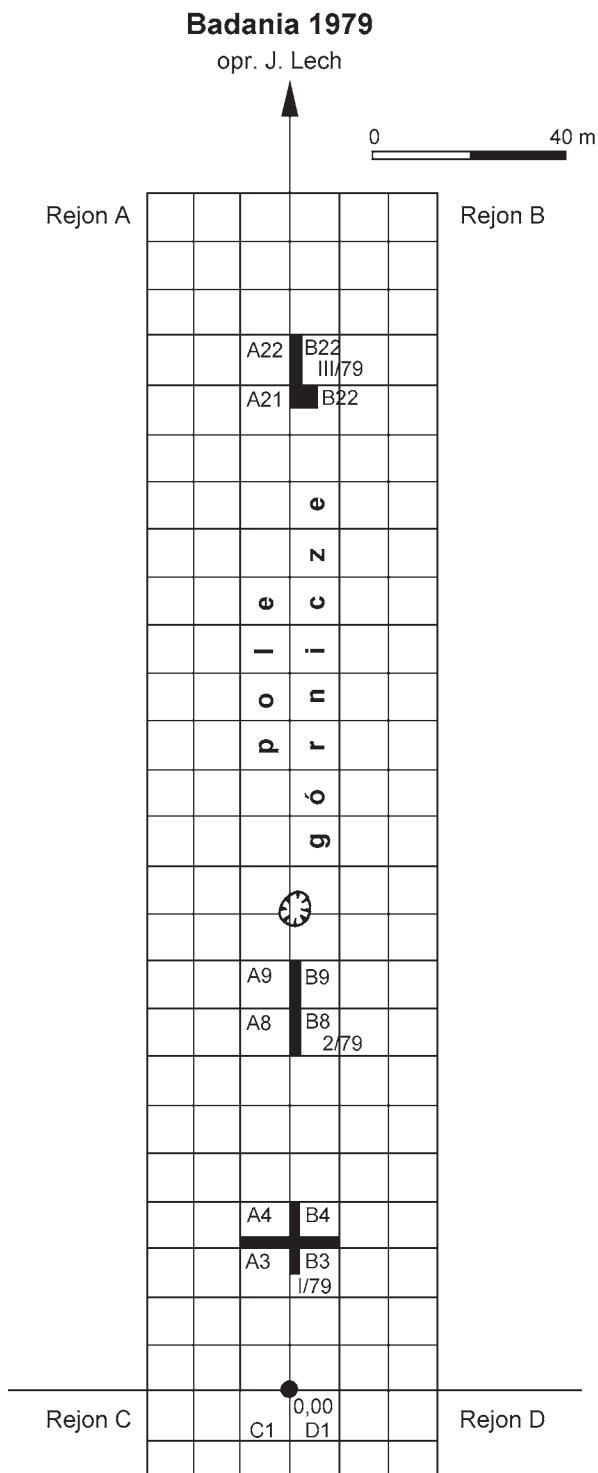
Żeby móc uczestniczyć w wykopaliskach PMA w Krzemionkach, konieczne było uzyskanie zgody prof. W. Hensla, dyrektora IHKM PAN. Sprawę załatwił pomyślnie doc. K. Dąbrowski w czasie wizyty, którą złożył dyrektorowi Instytutu w czerwcu 1979 r. Prof. W. Hensel wyraził zgodę, abym uczestniczył przez sześć tygodni w badaniach PMA w Krzemionkach, jako pracownik IHKM PAN, ale zastrzegł, że koszty delegacji musi pokryć PMA (formalnie otrzymałem delegację z Instytutu „bez zwrotu kosztów”). Muzeum miało podobne problemy z funduszami na wyjazdy służbowe (zmniejszonymi wówczas z roku na rok) co IHKM. Znalaziono inne rozwiązanie. Badania w Krzemionkach były finansowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na woj. kieleckie, za pośrednictwem Towarzystwa Przyjaciół Górnictwa, Hutnictwa i Przemysłu Staropolskiego w Kielcach. Ponieważ obowiązywał nas ośmiogodzinny dzień pracy, a ponadto można było podejmować pracę dodatkową w wymiarze do czterech godzin dziennie, powierzono mi dodatkowo funkcję konsultanta całości badań w Krzemionkach, poza obowiązkami uczestnika w ekspedycji PMA z ramienia IHKM, kierującego badaniami w wykopach I/79 i II/79, opłacanego z pensji instytutowej. Konsultacje w wymiarze czterech godzin dziennie były opłacane przez wymienione Towarzystwo.

J.T. Bąbel przyjechał do Krzemionek wraz z H. Kowalewską. Po wizytacji wykopalisk w dniu 24 sierpnia 1979 r. doc. K. Dąbrowski delegował dodatkowo do Krzemionek mgr Zofię Sulgostowską i mgr Ewę Gieysztor z Działu Paleolitu PMA, aby wzmocnić naszą ekipę.

Na wykopaliska zabrałem ze sobą stałych współpracowników: mgr. Franciszka M. Stępniewskiego i mgr. Piotra Miglusa, wówczas doktorantów z zakresu archeologii Bliskiego Wschodu Instytutu Archeologii UW (dalej: IA UW; kierunek archeologia śródziemnomorska). Nie byli oni opiekunami studentów, jak podaje M. Zalewski (2012, s. 96, przypis 4); przez tydzień pracowała z nami również mgr Hanna Młynarczyk z Pracowni Archeologicznej Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział Warszawa. Ponieważ w PMA brakowało

¹⁴ W moim archiwum zachowała się kopia tego programu na przebitce.

¹⁵ Badań w 1979 r. nie udało się podjąć bez pomocy doc. K. Dąbrowskiego (1931–1979), zainteresowanego rezerwatami archeologicznymi, w tym rezerwatem w Krzemionkach (Dąbrowski 1977), który zmarł w listopadzie tegoż roku (Węgrzynowicz 1979).

Ryc. 7. Krzemionki. Badania 1979 r. Lokalizacja wykopów na „magistrali” zorientowanej wschód (wykop III/79) – zachód (wykop I/79) w stosunku do widocznego pola górniczego oraz wprowadzona siatka pomiarowa. Rycina z dokumentacji opracowanej jesienią 1979 r.

Rys. H. Młynarczyk

Fig. 7. Krzemionki. Excavations 1979. Localization of trenches on the “main line” oriented along an east (trench III/79) – west (trench I/79) axis in relation to the visible mining field and the introduced measuring grid. Figure from documentation prepared in autumn 1979.

Drawing H. Młynarczyk

Ryc. 8. Krzemionki, badania w sierpniu 1979 r. W wykopie, na pierwszym planie, eksploracja niewidocznych na powierzchni struktur neolitycznego pola górniczego (fragment szybu i warpi) przez studentów z Instytutu Archeologii UW. Rysuje mgr P. Miglus. W głębi wykop I/79. Pracami kieruje mgr H. Młynarczyk.

Fot. J. Lech

Fig. 8. Krzemionki. Excavations in August 1979. In the foreground: exploration of features of the Neolithic mining field, invisible on the surface (fragment of mine shaft and mining waste heap), by students from the Institute of Archaeology at Warsaw University. P. Miglus, M.A. is drawing. In the background: trench I/79. Work led by H. Młynarczyk, M.A.

Photo J. Lech

części wyposażenia koniecznego dla funkcjonowania ekspedycji, musiałem zabrać całość sprzętu, jaki miałem do dyspozycji w IHKM PAN; bardzo przydały się dobre aparaty fotograficzne z wymiennymi obiektywami i zakupione przez Instytut filmy. Po przyjeździe do Krzemionek okazało się, że zawiodła rekrutacja pracowników fizycznych, spoczywająca na Muzeum Regionalnym; w tej sytuacji ratowali nas studenci z IA UW, którzy przyjechali, a później odjechali wraz z mgr. Januszem Budziszewskim¹⁶. W myśl pierwotnych planów mieli oni pomagać J. Budziszewskiemu w porządkowaniu materiałów pochodzących z przedwojennych badań S. Krukowskiego, przechowywanych w magazynie w Krzemionkach; okazali się niezbędnymi w otwieraniu i eksploracji wykopów (ryc. 8).

M. Zalewski uważa, że narzuciłem „...koncepcję badań i sposób klasyfikacji materiału”. Co do koncepcji badań, to wyjaśniałem, że przywiozłem z Maastricht pomysł i jego dokumentację. Przedyskutowaliśmy sprawę z J.T. Bąblem, którego wyłączną zasługą jest zaadaptowanie tej koncepcji do warunków krzemionkowskich. Adaptacja ta z poparciem doc. K. Dąbrowskiego została rozesłana do specjalistów z całej Polski z prośbą o opinię. Jak wspominałem, zdecydowanie dominowały oceny pozytywne. Trudno więc mówić o jakimkolwiek narzuceniu koncepcji

¹⁶ Był wśród nich Sławomir Sałaciński, wówczas chyba po drugim roku studiów w Instytucie Archeologii UW.

badań; można mówić o jej zaproponowaniu, co odpowiada prawdzie. Wprowadzone rozwiązania zostały uznane za optymalne w trybie opiniowania projektu. Spodziewaliśmy się, że wyniki prac w wykopach I/79 i III/79 potwierdzą, że miejsca te znajdują się poza obszarem pola górniczego oraz otaczających go pracowni krzemieniarskich – i tak się stało. Wykop II/79 miał wyznaczyć granicę pola górniczego w pasie, na którym zostało ono – jak sądziliśmy – zniwelowane (por. Bąbel 1980; [1983] 1987, s. 227–229; tenże 2015, s. 34).

Co do „sposobu klasyfikacji materiału”, to zaproponowana przeze mnie lista dotyczyła wstępnej segregacji polowej bardzo licznych zabytków krzemiennych. Przeprowadzaliśmy ją w czasie badań wykopaliskowych, na miejscu w Krzemionkach. Wynik był zapisywany w inwentarzu znalezisk, który mieliśmy obowiązek prowadzić. Klasyfikację polową materiałów z Krzemionek oparłem na zasadach, które w 1975 r. opracowałem do zmienionej wówczas inwentaryzacji znalezisk prowadzonej w trakcie wykopalisk w Grimes Graves. Podobieństwa między materiałem krzemienym z obu stanowisk i sprawdzona w praktyce metoda inwentaryzacji czyniły taki zabieg celowym. Wprowadzony sposób wstępnej klasyfikacji na potrzeby inwentarza znalezisk nie narzucał w żaden sposób ich przyszłego opracowania; pozwalał natomiast na rozeznanie w strukturze poprodukcyjnych odpadków krzemiennych z różnych eksplorowanych jednostek i obiektów oraz jego elastyczne stosowanie w zależności od rangi i liczebności wytworów oraz możliwości zespołu zajmującego się prowadzeniem inwentarza polowego. Czynił też zadość większości ówczesnych wymagań dotyczących inwentarza muzealnych.

Na temat rzekomego wyproszenia mnie z wykopalisk w Krzemionkach i pozbawienia funkcji konsultanta przez doc. K. Dąbrowskiego w czasie jego jedynej wizytacji 24 sierpnia 1979 r.¹⁷ M. Zalewski (2012, s. 96, przypis 4) kolejny raz konfabuluje w artykule mającym znamiona pracy naukowej. Dyrektor PMA rzeczywiście zdecydował o usunięciu tablic z napisem: „Połączona Ekspedycja Archeologiczna w Krzemionkach / wykopy badawcze / Wstęp wzbroniony”¹⁸. Jednocześnie zaprosił J.T. Bąbla i mnie na naradę, która tego dnia po południu odbywała się w Muzeum Regionalnym w Ostrowcu Świętokrzyskim-Częstocicach, w znacznie szerszym gremium, w sprawie kontynuowania programu badań i udostępnienia Krzemionek oraz organizacji ekspedycji krzemionkowskiej w 1980 r.

W 1979 r. badania neolitycznej kopalni trwały od 1 sierpnia do 22 września. Brałem w nich udział wraz z współpracownikami od poniedziałku 6 sierpnia do soboty 15 września, czyli przez 6 tygodni, tak jak zgodził się prof. W. Hensel. Zachował się druk polecenia wyjazdu służbowego nr 163 do Krzemionek, z 3 sierpnia 1979 r., podpisany ze strony IHKM PAN przez doc. Tadeusza Roslanowskiego, zastępcę dyrektora Instytutu, ponieważ nie było rozliczenia wyjazdu. Jest na nim potwierdzenie mojego pobytu w Krzemionkach we wskazanych dniach przez Czesława Zybąłę z ramienia Rezerwatu Archeologicznego i Muzeum w Krzemionkach koło Ostrowca, Oddziału Muzeum Regionalnego. Nie wiem, jak sobie Pan M. Zalewski wyobraża od strony formalnej wyjazd pracownika etatowego IHKM PAN, nie zatrudnionego w PMA, na badania PMA w Krzemionkach bez załatwienia spraw formalnych między obu instytucjami.

Po wizytacji Dyrektora PMA kontynuowaliśmy bez zmian prace w poniedziałek 27 sierpnia. Następnego dnia dyrektor W. Kotasiak umówił geodetów z Ostrowca Świętokrzyskiego na sprawdzenie przed zabetonowaniem prawidłowego wyznaczenia punktów stałych na magistrali, stabilizujących siatkę geodezyjną. „Punkt 0” został zabetonowany w mojej obecności 28 sierpnia, a „punkt 250” – w pobliżu przyszłego „szybu 0” 31 sierpnia. Fotografie tego ostatniego, którą

¹⁷ Dyrektor PMA przyjechał samochodem służbowym, z kierowcą – panem Zygmuntem Sikorskim, w towarzystwie małżonki i ambasadorowej tureckiej. Zgodnie z decyzją kierownika wykopalisk J.T. Bąbla, w czasie wizytacji doc. K. Dąbrowskiego w Krzemionkach przypadła mi przyjemność zapoznania Dyrektora PMA i towarzyszących mu osób z wynikami naszych badań (por. Piotrowska 2007, s. 84, ryc. 28).

¹⁸ Jedna z tych tablic jest widoczna na rycinie 8 (w głębi, przy wykopie I/79). Por. Bąbel 2015, s. 72, ryc. 86.

Ryc. 9. Krzemionki, około połowy września 1979 r. J. Lech dokumentuje struktury odkryte w wykopie II/79 po zakończeniu eksploracji.

Fot. J.T. Bąbel

Fig. 9. Krzemionki. Around mid-September 1979. J. Lech documents the structures discovered in trench II/79 after explorations.

Photo J.T. Bąbel

wykonałem 31 sierpnia, zaraz po jego zabetonowaniu, ze szpachelką, którą używam do dzisiaj jako skalę, zamieściłem przed laty w znanym Panu M. Zalewskiemu artykule (Lech 2004, s. 63, ryc. 43).

W dniach 8 i 9 września na moje zaproszenie (uzgodnione z PMA i dyrektorem W. Kotasiakiem) odwiedzili Rezerwat w Krzemionkach koledzy holenderscy – prof. dr Johannes Diderik van der Waals i dr Raymond Newell z Biologisch-Archeologisch Instituut z Rijksuniversiteit Groningen, z grupą studentów w dwóch mikrobusach. Gości zapoznaliśmy z historią badań i podziemiami kopalni oraz ogólnie z tematyką badań surowców krzemiennych i prehistorycznego górnictwa krzemienia w Polsce, od paleolitu po wczesną epokę brązu. Wymienione tematy przedstawili gościom w sobotę, 8 września 1979 r., w Krzemionkach, J.T. Bąbel, J. Lech i Z. Sulgostowska, a po podziemiach kopalni krzemionkowskiej oprowadzali: J. Lech, P. Miglus i F.M. Stępniewski. Niestety, studenci z Instytutu Archeologii UW, pod opieką J. Budziszewskiego, zakończyli czterotygodniową praktykę i wyjechali dzień wcześniej. Żałowaliśmy, że nie doszło do ich spotkania z rówieśnikami z Holandii. Następnego dnia, w niedzielę 9 września, odbyliśmy objazd po regionie świętokrzyskim i ziemi sandomierskiej – prowadziłem go wraz J.T. Bąblem (każdy z nas w jednym z mikrobusów). Szczegółowy program pobytu gości z Holandii przygotowaliśmy wspólnie w Krzemionkach, w dniu 5 września. Sądzę, że wymienione fakty

Ryc. 10. Krzemionki, około połowy września 1979 r. J. Lech przy wykopie II/79 po zakończeniu wykopalisk.

Fot. J.T. Bąbel

Fig. 10. Krzemionki. About the middle of September 1979 r. Author by trench II/79 after the end of excavations.

Photo J.T. Bąbel

wystarczająco potwierdzają mój dalszy udział w badaniach w Krzemionkach po jedynej wizycie doc. K. Dąbrowskiego na stanowisku, a zachowały się również fotografie wykonane przez J.T. Bąbla, gdy dokumentuję stan wykopów po zakończeniu eksploracji we wrześniu (ryc. 9 i 10).

W czasie opisywanych badań w 1979 r. Pana M. Zalewskiego nie było w Krzemionkach, a w cytowanym artykule brak jest informacji o ewentualnych źródłach, z których zaczerpnął te wymyślone „wiadomości”. Dlatego dziwi użyte przez niego kategoryczne sformułowania, zwłaszcza że pozostają w jaskrawej sprzeczności z rzeczywistymi wydarzeniami.

Pana M. Zalewskiego poznałem we wtorek, 2 października 1979 r., późnym południem, gdy spotkałem się w IA UW przy ul. Widok 10 z Ryszardem F. Mazurowskim, aby omówić zakończone badania w Krzemionkach (miał już relację od mgr. J. Budziszewskiego) i zabiegać o udział jego i studentów z IA UW w tych wykopaliskach w roku następnym¹⁹. Pan M. Zalewski, wówczas chyba student V roku, konsultował właśnie z dr. R.F. Mazurowskim materiały do swojej pracy magisterskiej, dotyczącej neolitu północno-wschodniej Polski.

¹⁹ Z Ryszardem F. Mazurowskim uczestniczyliśmy razem, w latach 1974–1976, w sumie przez kilka miesięcy, w badaniach kopalni krzemienia Grimes Graves i na udziale doświadczonego Kolegi w wykopaliskach w Krzemionkach zależało zarówno Kierownikowi badań, jak i mnie.

ZERWANIE WSPÓŁPRACY Z IHKM PAN

Współpracę między PMA i IHKM PAN w badaniach Krzemionek Opatowskich uważali za potrzebną i korzystną dla Rezerwatu i archeologii zarówno prof. Z.A. Rajewski, jak i doc. K. Dąbrowski. Do zerwania przez warszawskie Muzeum współpracy z Instytutem na tym polu doszło w dniu 4 marca 1980 r., ponad trzy miesiące po niespodziewanej śmierci doc. K. Dąbrowskiego w Londynie, na długo przed objęciem stanowiska dyrektora PMA przez dr. Jana Jaskanisa. O zakończeniu współpracy ze skutkiem natychmiastowym poinformował mnie tego dnia telefonicznie J.T. Bąbel, powołując się na decyzję p.o. Dyrekcji PMA. Powody jej miały być dwa: 1) mnożące się ostatnio krytyczne głosy pracowników PMA o „wyprzedzący” Krzemionek, z czym ma on kłopot w swoim miejscu pracy (czyli w PMA); 2) oburzenie p.o. Dyrekcji PMA i jego jako kierownika badań kopalni na wzmiankę o Krzemionkach w artykule prof. W. Hensla, opublikowanym z okazji jubileuszu 25-lecia IHKM PAN w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej” (Hensel 1979); w ocenie Kolegi i jego przełożonych wzmianka o Krzemionkach we wskazanym artykule naruszała żywotne interesy PMA.

Druk numeru „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, w którym ukazał się wspomniany okolicznościowy artykuł, ukończono w lutym 1980 r., ale nie był on jeszcze dostępny ani w Instytucie, ani w warszawskich księgarniach naukowych. Na początku marca nie mogłem nawet sprawdzić, na czym polega problem. Co do zarzutu „wyprzedzący” Krzemionek, to go w pewien sposób podzielałem; sam byłem zdecydowanie przeciwny przekazywaniu Rezerwatu Muzeum Regionalnemu w Ostrowcu Świętokrzyskim z przyczyn merytorycznych, o czym mówiłem zarówno J.T. Bąbłowi, jak i doc. K. Dąbrowskiemu. Muzeum to, zajmując się Krzemionkami, ani wówczas, ani przez wiele następnych lat, nie zatrudniało ani jednego archeologa. Uważałem i nadal uważam, że ze względu na swą rangę Rezerwat w Krzemionkach powinien być pod opieką instytucji centralnej, tak jak ma to miejsce w przypadku kopalń Grimes Graves i Cissbury w Anglii czy Rijckholt – St. Geertruid w Holandii, ewentualnie rangi wojewódzkiej. Z wypowiedzi J.T. Bąbla wynikało, że „pracownikom PMA” chodziło o coś więcej – najwyraźniej o udział mój, i tym samym IHKM PAN(?), w badaniach kopalni w 1979 r.

Ponieważ ze zgodą dyrektora Instytutu na mój udział w wykopaliskach w Krzemionkach wiązało się wprowadzenie ich do zadań badawczych w planie IHKM PAN, o zaistniałej sytuacji musiałem poinformować prof. W. Hensla i wystąpić o zmianę zadań w roku 1980. W miejscu Krzemionek wprowadziłem udział w badaniach kopalni Wierzbitza „Zełe” (która od dawna mnie interesowała), i które zapoczątkowaliśmy archeologiczną inwentaryzacją powierzchniową stanowiska w październiku 1979 r., przeprowadzoną przez H. Młynarczyk, z udziałem moim, F.M. Stępniewskiego i P. Miglusa (Młynarczyk 1983; Lech 1984; 1995).

Do wskazanego przez J.T. Bąbla numeru „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” dotarłem dopiero 17 kwietnia 1980 r. Zarzut naruszenia „żywotnych interesów” PMA w artykule zatytułowanym „Srebrny Jubileusz Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (1953–1978)”, pióra prof. W. Hensla, był dla mnie bezpodstawny. Dyrektor IHKM PAN napisał:

„Łącznie z pracami nad górnictwem krzemienia podjęto studia reinterpretacyjne nad chronologią i przynależnością kulturową wielkiej kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach (woj. Kielce), której rozkopywanie rozpoczęto w latach międzywojennych. Nie udało się natomiast mimo licznych wysiłków zorganizować badań na dużą skalę tego wyjątkowo dobrze zachowanego w skali europejskiej kompleksu górniczego. Staraniem m.in. Instytutu udało się natomiast wydatnie posunąć naprzód sprawę organizacji rezerwatu archeologiczno-przyrodniczego znajdującego się w gestii Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie” (Hensel 1979, s. 476).

Do dzisiaj nie wiem, co w tej wypowiedzi wywołało takie poruszenie w PMA (jeżeli informacja J.T. Bąbla była ścisła). Związki między IHKM PAN a warszawskim Muzeum były w pierwszych

latach Instytutu bliskie. Prof. Z.A. Rajewski pracował również w Instytucie, którego kolejni dyrektorzy i Rada Naukowa wspierali starania Dyrektora PMA o uzyskanie siedziby godnej centralnego muzeum (Piotrowska [2002–2003] 2003, s. 26; taż 2007, s. 63). Mimo znacznej różnicy wieku z Dyrektorem IHKM byli serdecznie zaprzyjaźnieni od czasów studenckich W. Hensla w Poznaniu. Nie ma podstaw poddawać w wątpliwość zacytowanej informacji dotyczącej kopalni krzemionkowskiej, mimo że nie wiemy dzisiaj, jakie działania Instytutu dotyczące organizacji rezerwatu w Krzemionkach miał Uczony na myśli.

Zainteresowania kopalnią w Krzemionkach były obecne w IHKM PAN od chwili jego powstania. Pojawiły się wraz z przejściem z PMA do Instytutu dr Zofii Podkowińskiej, która początkowo w tym Muzeum, a potem w IHKM PAN podejmowała tematy związane z kopalnią w Krzemionkach, m.in. prowadziła wykopaliska osady wspólnoty kultury pucharów lejkowatych w Ćmielowie, na wyniesieniu „Gawroniec-Pałyga”, związanej już przez S. Krukowskiego (1939, s. 85) z kopalnią krzemionkową (m.in.: Podkowińska 1955; 1956; 1957, s. 61–62 i 67; Krzak 1963; Balcer 1975, s. 296–299). W badaniach Z. Podkowińskiej w Ćmielowie i T.R. Żurowskiego w Krzemionkach uczestniczył m.in. Z. Krzak z IHKM PAN, uczeń prof. dr Z. Podkowińskiej, który także interesował się górnictwem krzemienia i jest autorem pierwszych charakterystyk kopalń krzemienia w Świeciechowie i Ożarowie (por. Krzak 1965; 1970; 1975; 1978). Studia reinterpretacyjne nad chronologią (relatywną) i związkami kulturowymi górnictwa krzemionkowskiego prowadził B. Balcer po przejściu do IHKM PAN (wcześniej w PMA), m.in. w swojej pracy doktorskiej, przygotowanej pod kierunkiem prof. W. Hensla i opublikowanej przez Instytut (Balcer 1975; por. Balcer, Kowalski 1978).

KONSULTANCI I KOREKTA PROGRAMU BADAŃ

Pan M. Zalewski odwołuje się do autorytetu konsultantów badań w Krzemionkach, prof. W. Chmielewskiego i prof. J. Machnika, powołanych w połowie lat osiemdziesiątych XX stulecia. Z rozmów z prof. W. Chmielewskim wiem, że do jakości i trybu prowadzenia badań w Krzemionkach miał zastrzeżenia i konsultacji swoich przy pierwszej okazji zaprzestał, chociaż na ich kontynuacji zależało małżonce Profesora, Annie Uzarowicz-Chmielewskiej. Mistrz (por. Lech 2006) był m.in. przeciwny koncepcji trasy turystycznej w szybach 1–3, zaakceptowanej z moim udziałem (reprezentowałem IHKM PAN) w dniu 20 czerwca 1983 r. przez Komisję zwołaną w tej sprawie w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Koncepcję tę na posiedzeniu w MKiS prezentowali J.T. Bąbel i W. Kotasiak, w obecności dr J. Jaskanisa, dyrektora PMA²⁰.

Autor dyskutowanego artykułu (Zalewski 2012, s. 97, przypis 6) twierdzi, że przeforsował wraz z S. Sałacińskim „...projekt dotarcia do pradziejowych wyrobisk współczesnym szybem ulokowanym poza polem górniczym (szyb Zenon)...” W rzeczywistości już w 1978 r. J.T. Bąbel przewidywał tutaj wejście/wyjście na przyszłą trasę turystyczną, co było powodem otworzenia w tym miejscu w 1979 r. wykopu archeologicznego w ramach przygotowania drążenia przyszłego szybu „0” (por. Lech 2004, ryc. 31 oraz s. 50–52). Nie było innego sensu lokalizacji wykopu III/79 w tym miejscu. Z cytowanej wypowiedzi M. Zalewskiego wynika, że wraz z S. Sałacińskim opowiadali się za realizacją tej części programu J.T. Bąbla. Wydaje się, że istota różnicy zdań między J.T. Bąblem a jego młodymi współpracownikami z pierwszej połowy lat osiemdziesiątych minionego stulecia sprowadzała się do odmiennych poglądów na możliwą do przyjęcia szybkość prowadzenia badań przygotowawczych, i co za tym idzie, jakość i dokładność prowadzonej

²⁰ Prof. W. Chmielewski nie był członkiem tej Komisji i dlatego skomentował nasze decyzje przy innej okazji. Jego sceptycyzm w trakcie konsultacji w Krzemionkach jest nawet widoczny na fotografiach, opublikowanych przez S. Sałacińskiego i M. Zalewskiego (2006, fot. 4 i 8).

dokumentacji. W przypadku badań ratowniczych archeolog często staje przed podobnym dylematem, a jego dopuszczalne rozwiązanie może być różne. W sytuacji badań zabytku tej klasy co kopalnia „Krzemionki Opatowskie”, dokładne dokumentowanie prac powinno mieć pierwszeństwo. Nic dziwnego, że archeolog o większym doświadczeniu zawodowym chciał realizować tam badania dokładniej, co nie znajdowało zrozumienia u dążącego do jak najszybszego otwarcia trasy turystycznej dyrektora Muzeum Regionalnego oraz wśród młodych archeologów, którzy dopiero co opuścili mury swojej uczelni, dążących do szybkiego i efektownego wyniku prac, w których uczestniczyli; trudno się dziwić, że mogli nie rozumieć, jak żmudna i trudna bywa czasami praca archeologa.

Pan M. Zalewski niezwykle wysoko ocenia badania, w których brał udział. Obok autentycznych sukcesów Zespołu do Badań Pradziejowego Górnictwa PMA, takich jak wymienione przez Autora diskutowanego artykułu m.in. interesująca propozycja modelu systemu gospodarowania krzemionkowym złożem surowca pasiastego (Borkowski 1995), rekonstrukcja technik górniczych stosowanych przy wydobyciu krzemienia z najgłębszych szybów, odkrycie ścieżek komunikacyjnych z okresu neolitycznej eksploatacji złoża oraz przekonujących śladów pradziejowego zadaszenia szybów, zwracają uwagę pominięte milczeniem przez Autora diskutowanej pracy zaniedbania.

Przede wszystkim Zespół do Badań Pradziejowego Górnictwa PMA nie opracował wyników i materiałów ze swoich wykopalisk i analiz w formie zapowiadanej końcowej monografii (Sałaciński [1993–1994] 1997). Ukazały się pojedyncze szersze studia (Borkowski 1995; Mígal 2000) oraz seria pożytecznych sprawozdań i przyczynków. Brakuje zwłaszcza opracowania bogatych materiałów krzemiennych. Zapowiadana monografia nie ukazała się do dzisiaj i nic nie wskazuje, że się ukáže. Nie może jej zastąpić cenne podsumowanie dzisiejszej wiedzy o prehistorycznej kopalni, przygotowane przez J.T. Bąbla (2015; por. też Bąbel 2014), ponieważ w ograniczonym stopniu uwzględnia ono wieloletnie prace krzemionkowskiego Zespołu PMA. J.T. Bąbel do niego nie należał i do jego materiałów dostępu nie miał. Zamiast monografii otrzymaliśmy bibliografię publikacji członków tego Zespołu okraszoną na koniec informacją, że:

„Powyższa bibliografia stanowi generalne podsumowanie działalności zespołu badawczego PMA. Aktualnie jego członkowie – starsi kustosze muzeum, zostali powołani do różnych funkcji służbowych i podjęli się innych projektów merytorycznych, m.in. problematyką związaną z neolitycznym obrzędkiem pogrzebowym i historią archeologii” (B. Sałacińska, S. Sałaciński 2007, s. 15).

Jest to ogromna różnica i rozczarowanie.

O MASOWYCH MATERIAŁACH KRZEMIENNYCH

Pan M. Zalewski z dużą przesadą odnosi wysoką ocenę badań krzemionkowskich również do opracowania materiałów masowych uzyskanych w trakcie wykopalisk:

„Nowatorskim rozwiązaniem w analizie materiału krzemienno-żelaznego było wprowadzenie, adekwatnego do procesu produkcyjnego, systemu klasyfikacji zabytków. Niezwykle pomocne w analizie materiałów pracownianych były działania z zakresu archeologii eksperymentalnej. W efekcie pozwalało to na rekonstrukcję procesu produkcyjnego i poznanie technik stosowanych przez krzemieniarzy. Warto tu zwrócić uwagę, że działania te całkowicie odmieniły sposób klasyfikowania materiałów pracownianych w Polsce (Lech 2004)” (Zalewski 2012, s. 98–99).

W cytowanym fragmencie Autor odwołuje się do mojej wcześniejszej pracy, w której podejmuję w kontekście Krzemionek m.in. problem badań pracowni krzemieniarzów (Lech 2004, s. 65–73), ale nie odnosi się do omawianych w nim kwestii. W przypisie (przypis 11 na s. 99) do

Ryc. 11. Dr Françoise Bostyn, badaczka kopalni w Jablines, w czasie wspólnej pracy z autorem tego artykułu w 2010 r. na konferencji poświęconej prehistorycznemu górnictwu krzemienia zorganizowanej przez Uniwersytet Wiedeński.

Fot. G. Trnka

Fig. 11. Dr. Françoise Bostyn, researcher of the mine at Jablines, working together with the author of this article, in 2010, at a conference devoted to prehistoric flint mining, organized by Vienna University.

Photo G. Trnka

sformułowanego w tym fragmencie nazbyt optymistycznego stwierdzenia Pan Marek Zalewski dodaje kolejny element fikcji literackiej, informując, że:

„Takie podejście do klasyfikacji materiałów krzemienych stało się wzorem do naśladowania dla archeologów francuskich przystępujących do badań kompleksu kopalń w Jablines”.

Na szczęście Françoise Bostyn (ryc. 11) i Sylvie Jérémie (1992), autorki opracowania materiałów krzemienych w monografii kopalni w Jablines (Francja), nie korzystały z wzorów wskazywanych przez Pana M. Zalewskiego, ponieważ w takim przypadku nie wiedzielibyśmy wiele o materiałach krzemienych uzyskanych na tym stanowisku. Badania w Jablines były wykopaliskami wyprzedzającymi budowę nowej linii szybkiej kolei TGV Nord. Musiały one się zamknąć w czasie dwóch lat, licząc od momentu podjęcia decyzji o budowie do zakończenia archeologicznych badań polowych, z wliczeniem w ten czas wstępnej prospekcji terenowej i selekcji stanowisk do różnej skali badań. Wybrać trzeba było najważniejsze i najciekawsze spośród 170 z nich, położonych na obszarze 3500 ha, na trasie 450 km (Blanchet, Talon 1992; por. Lech 1994).

Badania terenowe pola górniczego w Jablines prowadzono w okresie między sierpniem 1989 r. a wrześniem 1990 r. Warunki finansowania projektu wymagały opublikowania wyników badań w 1992 r. Autorki opracowania materiałów krzemienych z tych wykopalisk miały na jego przy-

gotowanie pół roku między 1 września 1990 r. i 31 marca 1991 r., ale i tak uczyniły w tym zakresie więcej, niż zrobiono dotąd na polu opracowania materiałów krzemianowych uzyskanych z badań w Krzemionkach Opatowskich. Pan M. Zalewski myli się ponownie odnośnie do chronologii zdarzeń. Żadna z nielicznych prac przedstawiających materiały krzemienne z kopalni w Krzemionkach nie była znana i nie mogła być znana autorkom rozdziału poświęconego tej kategorii źródeł z kopalni w Jablines, ponieważ do 31 marca 1991 r. nie były opublikowane. Łatwo to sprawdzić w tekście opracowania, pióra F. Bostyn i S. Jérémie (1992).

Można mieć wątpliwości, czy Pan Marek Zalewski przeczytał wskazane opracowanie, ponieważ nie wynika to z treści dyskutowanego artykułu i tej książki francuskiej brak w jego bibliografii. Przypuszczam, że znając publikację wyników badań kopalni w Jablines napisałby na ten temat inaczej. Na marginesie należy wspomnieć, że w literaturze przedmiotu monografii kopalni z Jablines znajdują się prace innych autorów zajmujących się opracowaniami masowych materiałów z pracowni krzemieniarskich i kopalń, głównie badaczy francuskich i polskich (por. Bostyn, Lanchon red. 1992, s. 235–239), ale byłoby nadużyciem twierdzenie, że stały się one „...wzorem do naśladowania dla archeologów francuskich przystępujących do badań kompleksu kopalń w Jablines”, jak odnośnie do znaczenia publikacji członków Zespołu do Badań Pradziejowego Górnictwa PMA twierdzi z ogromną przesadą Pan Marek Zalewski (2012, s. 99, przypis 11)²¹. W rozdziale poświęconym materiałom krzemianowym z Jablines więcej odniesień do prac autorów spoza Francji dotyczy badań traseologicznych, które przeprowadzono na próbie wytworów z tej kopalni (Bostyn, Jérémie 1992, s. 204–209), wyprzedzając o dwadzieścia lat bardzo ciekawe wyniki uzyskane ostatnio w Polsce dla materiałów z kopalń przez prof. Jolantę Małecką-Kukawkę (2011; 2014; Małecka-Kukawka, Werra 2011).

O FESTYNACH ARCHEOLOGICZNYCH

Festyn archeologiczny zorganizowany w Krzemionkach w 1991 r. był, zdaniem M. Zalewskiego (2012, s. 100), inspiracją dla znanych w Polsce festynów w Biskupinie. Organizację ich w rezerwacie na Pałukach miał zaproponować J. Jaskanis, dyrektor PMA, dzięki sukcesowi festynu w Krzemionkach. Imprezy te w Biskupinie odbywają się od 1995 r. i wyrastają przede wszystkim z rodzimych, biskupińskich tradycji archeologii doświadczalnej oraz organizowanych tam od lat osiemdziesiątych XX wieku pokazów dawnych rzemiosł i technik adresowanych do turystów (Piotrowska 1994, ryc. 15; 16; Piotrowski 2000, s. 25–26).

WYCOFYWANIE SIĘ PMA Z KRZEMIONEK

M. Zalewski (2012, s. 101) zaznacza, że „Wycofywanie się Zespołu z Krzemionek nie wynikało z braku pomysłów na nowe badania...” Sadzę, że nikt w to nie wątpi, ponieważ „białych plam” w wiedzy o tym rozległym stanowisku jest wiele. Wydaje się jednak, że problemem stał się brak pomysłu i chęci na realizację planowanego opracowania wyników wieloletnich badań terenowych i na przygotowanie zapowiadanej wcześniej monografii kopalni (Sałaciński [1993–1994] 1997, s. 19). Te niewygodne problemy M. Zalewski pomija zamiennym milczeniem²².

²¹ Przejawem docenienia dorobku polskiej archeologii prehistorycznego górnictwa krzemienia jest zamieszczenie we wspomnianej książce krótkiego streszczenia w języku polskim (Bostyn, Lanchon red. 1992, s. 243), obok streszczeń w językach francuskim, angielskim i niemieckim (Bostyn, Lanchon red. 1992, s. 240–242).

²² W 2015 r. PMA przewiozło do magazynu Muzeum Archeologicznego w Krzemionkach nieopracowane materiały masowe ze swoich badań na terenie rezerwatu.

Sprzeczne z rzeczywistymi wydarzeniami jest twierdzenie Autora dyskutowanego artykułu o „faktycznym zerwaniu przez muzeum w Ostrowcu Św. porozumienia z PMA” (Zalewski 2012, s. 102). To PMA, reprezentowane przez dr. Wojciecha Borkowskiego, wycofało się z umowy o dalszej współpracy zawartej niegdyś z Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Ostrowcu Świętokrzyskim, w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Kielcach, ponieważ umowa „...nie została ratyfikowana przez organ założycielski PMA, czyli Sejmik Województwa Mazowieckiego” (*Protokół* 2000, s. 4). Dr W. Borkowski poinformował o tym oficjalnie między innymi dyrektora muzeum ostrowieckiego – W. Kotasiaka, zastępcę Generalnego Konserwatora Zabytków RP – dr. Marka Rubnikowicza oraz Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – Annę Piasecką, na posiedzeniu Stałej Komisji Konserwatorskiej ds. Rezerwatu Archeologicznego w Krzemionkach Opatowskich w dniu 13 października 2000 r.²³

W konsekwencji wycofania się PMA z opieki naukowej nad rezerwatem w Krzemionkach nastąpiło przejście dr. J.T. Bąbla z PMA do muzeum w Ostrowcu. Odbłyło się ono w porozumieniu obu instytucji. Gdy po odejściu na emeryturę dyr. W. Kotasiaka pełnił on obowiązki dyrektora muzeum ostrowieckiego i kuratora rezerwatu w Krzemionkach, starał się powrócić do wcześniejszej współpracy z PMA, ale wbrew temu, co napisał M. Zalewski (2012, s. 101), to PMA odmówiło mu poparcia, forsując na dyrektora Muzeum w Ostrowcu kandydaturę osoby bez doświadczenia i wiedzy w zakresie archeologii Krzemionek.

KRZEMIONKI DZISIAJ

Zrozumiałe jest dobre mniemanie Pana M. Zalewskiego o dokonaniach własnych i osiągnięciach Zespołu do Badań Pradziejowego Górnictwa PMA. Nie jest jednak prawdą, że z powodu wycofania się PMA z Krzemionek popadły one w „zapaść intelektualną” i „...że na całą dekadę wypadły one z międzynarodowego obiegu naukowego”. Nie mając ambicji wyczerpania tematu, odwołam się do udanych wystąpień J.T. Bąbla na międzynarodowych konferencjach w Krakowie w 2006 r. i w Paryżu w 2007 r. (Bąbel 2008a), których byłem świadkiem, oraz J.T. Bąbla (2008b), Z. Dudy i W. Kotasiaka (2008) na 21st World Mining Congress w Krakowie w 2008 r. W tym samym 2008 roku na łamach „*Analecta Archaeologica Ressoviensia*” ukazał się znakomicie ilustrowany, dwujęzyczny artykuł poświęcony wynikom najnowszych prac archeologiczno-konserwatorskich w Krzemionkach (Jedynak, Kaptur 2008). Były też wystąpienia autora tego artykułu na międzynarodowych konferencjach, w Instytucie Archeologii University College London w 2010 r., na międzynarodowej konferencji w Biskupinie (Lech 2012a), na XVII UISPP World Congress w Florianópolis (2011) i XVIII UISPP World Congress w Burgos (2014) oraz na 2nd Mining in European History Conference w Innsbrucku – w tym ostatnim przypadku referat otwierający duże międzynarodowe spotkanie firmowane przez Uniwersytet w Innsbrucku, a zorganizowane przez wpływowe i zamożne Forschungszentrum Die Geschichte des Bergbaus in Tirol und seinen angrenzenden Gebieten – Auswirkungen auf Umwelt Gesellschaft (Lech 2012b).

²³ Posiedzenie odbyło się w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Ostrowcu Świętokrzyskim w dniach 12–13 października 2000 r. Uczestniczyło w nim 18 osób, m.in. doc. dr hab. B. Balcer z IAE PAN, dr Anna Dagnan-Ginter z Muzeum Archeologicznego w Krakowie, prof. dr hab. Anna Kulczycka-Leciejewiczowa z IAE PAN, dr Szymon Orzechowski z Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Kielcach, mgr Jarosław Pajdak – Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Przyrody, dr Józef Partyka – wicedyrektor Ojcowskiego Parku Narodowego, mgr A. Piasecka – Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Zabytków, dr M. Rubnikowicz – Zastępca Generalnego Konserwatora Zabytków, prof. dr hab. Stanisław Tabaczyński – przewodniczący Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych Wydziału I PAN, prof. dr Włodzimierz Wojciechowski z Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (*Protokół* 2000, s. 1).

W 2012 r. zakończono w Krzemionkach budowę i oddano do użytku piękną siedzibę Muzeum Archeologicznego, jakiej nie ma żadna z prehistorycznych kopalń krzemienia w Europie, a już w roku następnym odbyła się w nim ogólnopolska konferencja z udziałem archeologów z Austrii, Czech i Słowacji (Potocka, Zdeb 2013; 2014). W 2015 r. Muzeum w Ostrowcu Świętokrzyskim podpisało umowy o współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz z Uniwersytetem Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Serię publikacji Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim z ostatnich lat, związaną z Krzemionkami, wymieniłem na wstępie tego artykułu. Dodać do tego należy publikacje, które towarzyszą rozpoczętej procedurze wpisu Krzemionek na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (Barga-Więcławska 2016a; 2016b; Jedynak, Kaptur 2016a; 2016b). Jeżeli tak miałyby wyglądać sugerowana przez Pana M. Zalewskiego (2012, s. 101) „zapaść intelektualna” Muzeum, to jak musiałby wyglądać jego rozwój?

UWAGI NA ZAKOŃCZENIE

Występowanie różnic poglądów i odmiennych koncepcji jest w pracach naukowych i muzealnych naturalne, a wynikające z takich różnic dyskusje są na ogół twórcze i potrzebne. Zdarzało się mi w nich uczestniczyć. Nigdy jednak dotąd nie musiałem podejmować polemiki z Autorem tak jaskrawo naruszającym podstawowe standardy warsztatu naukowego i zwykłej rzetelności, jeżeli pominąć Ericha von Dänikena, stosującego podobne metody dowodzenia swoich racji (Lech 2000). Tego rodzaju pisarstwa nie sposób usprawiedliwić. „Łatwiej bowiem przebaczyć temu, kto przemilcza prawdę z powodu tchórzliwości ducha i niebezpiecznych czasów, niż temu, kto w nadziei próżnego zysku zmyśla kłamstwo”, jak głosi średniowieczna *Kronika Słowian* Helmolda (1974, s. 375).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Źródła

- H e l m o l d 1974, *Kronika Słowian*, Warszawa.
- P i s m o PMA-3-33-333/9/78/814, Pismo Dyrekcji PMA z dnia 30 maja 1978 r., znak: PMA-3-33-333/9/78/814.
- P r o t o k ó ł 2000, *Protokół z posiedzenia Komisji Konserwatorskiej ds. rezerwatu archeologicznego w Krzemionkach Opatowskich. 13 października 2000 r. – Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim* (znak: DA\PS\Krzemionki Opat.-wew.\312\2000), sporządzony przez Piotra Szpanowskiego, st. inspektora w Urzędzie Generalnego Konserwatora Zabytków.

Opracowania

- B a l c e r B. 1971, *Krzemionki, pow. Opatów*, Informator Archeologiczny. Badania 1970 r., Warszawa, s. 27–28.
- B a l c e r B. 1975, *Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenienie*, Wrocław.
- B a l c e r B. 1996, *Cel i wyniki badań w Krzemionkach w latach 1969–1970*, [w:] *Z badań nad wykorzystaniem krzemienia pasiastego*, Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemionnymi w Pradziejach, 3, Warszawa, s. 167–193.

- Balcer B. 2014, *Krzemionki w moich wspomnieniach z lat 1954–1972*, [w:] D. Piotrowska, W. Piotrowski, K. Kaptur, A. Jedynak red. 2014, s. 105–121.
- Balcer B. 2015, *Sześćdziesiąt lat z archeologią w życiu cyklisty*, Łódź.
- Balcer B., Kowalski K. 1978, *Z badań nad krzemieniem pasiastym w pradziejach*, „Wiadomości Archeologiczne”, 43/2, s. 127–145.
- Barga - Więćławska J. A. 2016a, *Krzemionki „przyrodnicze archiwum” neolitycznego górnictwa krzemienia*, [w:] K. Piotrowska, A. Wawrzyńczuk, B. Gamble, B. Furmanik red., *Historyczne kopalnie – dzieło przyrody, sztuka człowieka*, Warszawa, s. 28–35.
- Barga - Więćławska J. A. 2016b, *Krzemionki – environmental archive of Neolithic flint mining*, [w:] K. Piotrowska, A. Wawrzyńczuk, B. Gamble, B. Furmanik red., *Historic mines – art of nature, work of people*, Warsaw, s. 28–35.
- Bąbel J. 1975, *Zniszczenia, badania i ochrona rezerwatu w Krzemionkach, pow. Opatów*, „Wiadomości Archeologiczne”, 40/2, s. 149–177.
- Bąbel J. T. 1978, *Projekt wykonania podziemnego tunelu ekspozycyjnego na terenie kopalni krzemienia w Krzemionkach k. Ostrowca*, Warszawa – praca powielana (egzemplarz przesłany przez PMA autorowi artykułu).
- Bąbel J. T. 1980, *Krzemionki, gm. Bodzechów, woj. kieleckie*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1979, Warszawa, s. 36–38.
- Bąbel J. T. [1983] 1987, *Krzemionki dziś i jutro. Stan, badania i perspektywy zagospodarowania rezerwatu archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne”, 48/2:1987, s. 223–236.
- Bąbel J. T. 2008a, *The Krzemionki flint mines. Last underground research 2001–2004*, [w:] *Flint Mining in Prehistoric Europe. Interpreting the archaeological records*, P. Allard, F. Bostyn, F. Giligny, J. Lech red., BAR International Series, 1891, Oxford, Archaeopress, s. 97–109.
- Bąbel J. T. 2008b, „*Krzemionki Opatowskie*”. *The earliest beginnings of modern mining*, [w:] *New Challenges and Visions for Mining. 21st World Mining Congress. The mine as a witness to history and a monument of technology*, Kraków, s. 87–109.
- Bąbel J. T. 2013, *Krzemionki. Pomnik historii, rezerwat, muzeum. Prahistoryczne kopalnie krzemienia pasiastego. Przewodnik*, Warszawa.
- Bąbel J. T. 2014, *Krzemionki. Historical Monument, Reserve, Museum. Prehistoric mines of striped flint. Guidebook*, Warszawa.
- Bąbel J. T. 2015, „*Krzemionki Opatowskie*”. *Monument prahistorii Europy. Kopalnie krzemienia pasiastego*, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Blanchet J.-C., Talon M. 1992, *Avant-propos*, [w:] F. Bostyn, Y. Lanchon red. 1992, s. 11–12.
- Borkowski W. 1995, *Krzemionki mining complex: deposit management system*, Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach, 2, Warsaw.
- Borkowski W., Migal W. 1999, *Działalność Tadeusza R. Żurowskiego w Krzemionkach Opatowskich i jej kontynuacja w latach 1984–1999*, [w:] Z. Kobyliński, J. Wysocki red. 1999, s. 81–90.
- Bostyn F., Jérémie S. 1992, *De la matière première à l'outil*, [w:] F. Bostyn, Y. Lanchon red. 1992, s. 131–210.
- Bostyn F., Lanchon Y. red. 1992, *Jablins. Les Haut Château (Seine-et-Marne). Une minière de silex au Néolithique*, Documents d'archéologie française, 35, Paris.
- Dąbrowski K. 1977, *Miejsce rezerwatów archeologicznych w kształtowaniu środowiska*, „Wiadomości Archeologiczne”, 42/1, s. 3–8.
- Duda Z., Kotasiak W. 2008, *The Neolithic flint mines in Krzemionki – problems of conservation and adaptation for didactic and tourism exhibition*, [w:] *New Challenges and Visions for Mining. 21st World Mining Congress. The mine as a witness to history and a monument of technology*, Kraków, s. 203–223.

- Dzieduszycka - Machnikowa A., Lech J. 1976, *Neolityczne zespoły pracowniane z kopalni krzemienia w Sąspowie*, Polskie Badania Archeologiczne, 19, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Engelen F.H.G. 1971, *Préhistorische (vuur)steenwinning in Europa*, „Grondboor en Hamer”, 3, s. 99-107.
- Felder P.J. 1998, *Ontwikkelingen in de werkwijzen tijdens de opgraving*, [w:] *De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt – St Geertruid*, P.C.M. Rademakers red., Maastricht, s. 41-56.
- Felder P.J., Rademakers P.C.M. 1971, *5 jaar opgraving van préhistorische vuursteenmijnen te Ryckholt – St. Geertruid*, „Grondboor en Hamer”, 3, s. 38-55.
- Hensel W. 1965, *Zamiast przedmowy*, [w:] I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, *Badania archeologiczne w Polsce w latach 1944-1964*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 7-13.
- Hensel W. 1979, *Srebrny Jubileusz Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (1953-1978)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 27/4, s. 471-489.
- Jakimowicz R. 1936, *Państwowe Muzeum Archeologiczne, cele, organizacja i dotychczasowe dokonania*. (Referat wygłoszony w 1936 roku na Zjeździe Związku Muzeów w Polsce), „Wiadomości Archeologiczne”, 14, s. 204-220.
- Jedynak A., Kaptur K. 2008, *Archaeological-conservator's works in Krzemionki near Ostrowiec Świętokrzyski in 2008 – mine 824, Great Chambers* (także tekst polski: *Prace archeologiczno-konserwatorskie w Krzemionkach koło Ostrowca Świętokrzyskiego w 2008 roku – kopalnia 824, rejon Wielkich Komór*, s. 203-211), „Analecta Archaeologica Rossoviensia” 3:2008(2010), s. 183-211.
- Jedynak A., Kaptur K. 2016a, „Krzemionki” – *pradziejowe kopalnie krzemienia*, B. Furmanik, A. Wawrzyńczuk, K. Piotrowska red., *Historyczne kopalnie – dzieło przyrody, sztuka człowieka*, Warszawa, s. 14-25.
- Jedynak A., Kaptur K. 2016b, *Krzemionki prehistoric flint mines*, [w:] K. Piotrowska, A. Wawrzyńczuk, B. Gamble, B. Furmanik red., *Historic mines – art of nature, work of people*, Warsaw, s. 14-25.
- Kąkolewski K. 1995, *Diament odnaleziony w popiele*, Warszawa.
- Kobyliński Z., Wysocki J. red. 1999, *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, Warszawa.
- Konopka M. 1999, *Tadeusz Roman Żurowski – konserwator, badacz, twórca*, [w:] Z. Kobyliński, J. Wysocki red. 1999, s. 15-42.
- Kowalczyk J. 1970, *Krzemionki Opatowskie, pow. Opatów*, Informator Archeologiczny. Badania 1969 r., Warszawa, s. 45-46.
- Kowalski K. 1992, *Za późno*, [w:] J. Lech, J. Partyka red. 1992, s. 263-266.
- Kraaijenhagen F.Z. 1981, *State of affairs at Rijckholt*, „Staringia”, 6, s. 7-8.
- Krukowski S. 1933, *O najwybitniejszym pomniku pradziejów w Europie Środkowej*, „Tygodnik Ilustrowany” 74/12, s. 225-226.
- Krukowski S. 1937a, *Krzemionki opatowskie. Pomnik górnictwa pierwotnego i przyrody nieożywionej*, „Ziemia”, 27/9-10, s. 192-206.
- Krukowski S. 1937b, *Krzemionki opatowskie. Pomnik górnictwa pierwotnego i przyrody nieożywionej*, „Ziemia”, 27/11-12, s. 247-276.
- Krukowski S. 1939, *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa.
- Krzak Z. 1963, *Sprawozdanie z wykopalisk na górze Gawroniec-Pałyga w Ćmielowie, pow. Opatów, w roku 1961*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 15, s. 65-83.
- Krzak Z. 1965, *Tymczasowa charakterystyka kopalni krzemienia w Świeciechowie*, „Archeologia Polski”, 10/1, s. 217-233.

- Kr z a k Z. 1970, *Wstępna charakterystyka kopalni krzemienia w Ożarowie Opatowskim*, „Archeologia Polski”, 15/2, s. 291–303.
- Kr z a k Z. 1975, *Starożytne kopalnie krzemienia na ziemiach polskich*, „Z otchłani wieków”, 41/4, s. 202–206.
- Kr z a k Z. 1978, *Die Reviere des urgeschichtlichen Silexbergbau in Europa. Teil VI: Die urgeschichtlichen Feursteinbergbau in Polen*, „Der Anschnitt”, 30/3, s. 82–89.
- L e c h H. i J. 1984, *The prehistoric flint mine at Wierzbica “Zełe”: a case study from Poland*, „World Archaeology”, 16/2, s. 186–203.
- L e c h H. i J. 1995, *PL 3 Wierzbica “Zełe”, Radom Province*, „Archaeologia Polona”, 33, s. 465–480.
- L e c h J. 1975, *O konieczności ochrony prahistorycznych kopalń krzemienia. Uwagi i postulaty*, „Wiadomości Archeologiczne”, 40/2, s. 139–148.
- L e c h J. 1977, *II Międzynarodowe Sympozjum „Krzemień”, Maastricht (Holandia), 8–11 maja 1975*, „Archeologia Polski”, 22/1, s. 254–256.
- L e c h J. 1994, (rec.) *Françoise Bostyn, Yves Lanchon, Jablines. Les Haut Château (Seine-et-Marne). Une minière de silex au Néolithique, avec Andrzej Boguszewski, Catherine Frugier, Sylvie Jérémie, Luc Laporte, Stéphane Vacher, Carlos Valero, Archéologie et grands travaux*, [w:] *Documents d’archéologie française*, nr 35, Paris 1992, 246 ss. + 1 wkładka, [w:] „Archeologia Polski”, 39/1–2, s. 130–135.
- L e c h J. 1997, *Przyczynki do badań historii archeologii w Polsce*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, M. Głosek red., Łódź, s. 157–163.
- L e c h J. 1999, *Tadeusz R. Żurowski jako konserwator, badacz i popularyzator zabytków prehistorycznego górnictwa krzemienia*, [w:] Z. Kobyliński, J. Wysocki red. 1999, s. 63–80.
- L e c h J. 2000, *Z najdawniejszej historii społeczności ludzkich*, [w:] *Z powrotem na Ziemię. Spór o pochodzenie cywilizacji ludzkich*, Na ścieżkach nauki, A.K. Wróblewski red., Warszawa, s. 36–216.
- L e c h J. 2004, *O badaniach prehistorycznego górnictwa krzemienia i kopalni w Krzemionkach Opatowskich (W związku z książką ‘Metody badań archeologicznych stanowisk produkcyjnych – górnictwo krzemienia’, Warszawa 2000)*, „Przegląd Archeologiczny”, 52, s. 15–88.
- L e c h J. 2006, *Mistrz, uczeń i Dolina Sąspowska*, [w:] *Jura Ojcowska w pradziejach i w początkach państwa polskiego*, J. Lech, J. Partyka red., Ojców, s. 717–758.
- L e c h J. 2012a, *Przemiany kulturowe w prehistorii w świetle badań górnictwa krzemienia: poszukiwania rytmu*, [w:] *Rytm przemian kulturowych w pradziejach i średniowieczu*, B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski red., Muzeum Archeologiczne w Biskupinie. Biskupińskie Prace Archeologiczne, 9, Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej, 19, Biskupin–Wrocław, s. 189–231.
- L e c h J. 2012b, *Resource management in prehistoric siliceous rock mining: an archaeological perspective*, [w:] *Mining in European History and its Impact on Environment and Human Societies. Proceedings for the 2nd Mining in European History Conference of the FZ HiMAT, 7.–10. November 2012, Innsbruck*, Innsbruck, s. 13–19.
- L e c h J., L o n g w o r t h I. 2000, *Kopalnia krzemienia Grimes Graves w świetle nowych badań*, „Przegląd Archeologiczny”, 48, s. 19–73.
- L e c h J., L o n g w o r t h I. 2014, *Prehistoryczna kopalnia krzemienia Grimes Graves we wschodniej Anglii*, [w:] D. Piotrowska, W. Piotrowski, K. Kaptur, A. Jedynak red. 2014, s. 245–290.
- L e c h J., P a r t y k a J. red. 1992, *Prof. Stefan Krukowski (1890–1982). Działalność archeologiczna i jej znaczenie dla nauki polskiej*, Ojców.

- Lech J., Sachse-Kozłowska E. 1981, *III Międzynarodowe Sympozjum „Krzemień”, Maastricht (Holandia), 24–27 maja 1979*, „Archeologia Polski”, 26/1, s. 253–257.
- Małecka-Kukawka J. 2011, *Problem of the flint tools from the Sępów mine in the light of use-wear analysis*, [w:] *Proceedings of the 2nd International Conference of the UISPP Commission on Flint Mining in Pre- and Protohistoric Times (Madrid, 14–17 October 2009)*, M. Capote, S. Consuegra, P. Díaz-del-Río, X. Terradas red., BAR International Series, 2260, Oxford, s. 139–147.
- Małecka-Kukawka J. 2014, *Traseologia w studiach nad prehistorycznym górnictwem krzemienia? Przykłady z kopalń w Sępowie (neolit) i Wierzbicy „Zełe” (epoka brązu/wczesna epoka żelaza)*, [w:] D. Piotrowska, W. Piotrowski, K. Kaptur, A. Jedynak red. 2014, s. 189–202.
- Małecka-Kukawka J., Werra D. 2011, *O możliwościach i ograniczeniach metody traseologicznej w badaniach masowych materiałów archeologicznych z kopalń krzemienia*, „Archeologia Polski”, 54/1–2, s. 135–164.
- Migal W. 2000, *Prowadzenie prac archeologicznych w dużych kopalniach krzemienia z perspektywy badań w Krzemionkach Opatowskich*, [w:] *Metodyka badań archeologicznych stanowisk produkcyjnych – górnictwo krzemienia*, W. Borkowski red., Warszawa, s. 69–116.
- Młynarczyk H. 1983, *Wstępne wyniki badań kopalni krzemienia czekoladowego Wierzbica „Zełe”, woj. Radom, w latach 1979–1981*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 35: 1984, s. 87–115.
- Modrzevska H. 1975, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego w 1974 roku*, „Wiadomości Archeologiczne”, 40/4, s. 597–601.
- Montagne D.G. 1971, *Vuursteen in alle tijden*, „Grondboor en Hamer”, 3, s. 133–148.
- Noszczyk B. 2002, *„Sacrum” czy „Profanum”? – spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966)*, Warszawa.
- Paczkowski A. 1995, *Pół wieku z dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa.
- Piotrowska D. 1992, *Bibliografia prac Prof. Stefana W. Krukowskiego*, [w:] J. Lech, J. Partyka red. 1992, Ojców, s. 21–28.
- Piotrowska D. 1994, *Wykopaliska biskupińskie w świecie nauki i kultury*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne”, 11, s. 30–43.
- Piotrowska D. 1997–1998, *Biskupin 1933–1996: archaeology, politics and nationalism*, „Archaeologia Polona”, 35–36, s. 225–285.
- Piotrowska D. 2000, *Prof. Zdzisław Rajewski (1907–1974) – badacz Biskupina i jeden z pionierów badań dawnej kultury symbolicznej w Polsce*, [w:] *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, B. Gediga, D. Piotrowska red., Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej, 13, Muzeum w Biskupinie, Oddział Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Biskupińskie Prace Archeologiczne, 1, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 17–44.
- Piotrowska D. [2002–2003] 2003, *Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne”, 56, s. 13–35.
- Piotrowska D. 2004a, *Biskupin–ideologie–kultura*, [w:] *Archeologia, kultura, ideologie*, B. Gediga, W. Piotrowski red., Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej, 15, Muzeum w Biskupinie. Biskupińskie Prace Archeologiczne, 3, Biskupin–Wrocław, s. 91–155.
- Piotrowska D. 2004b, *The State Archaeological Museum in Warsaw during World War II*, „Archaeologia Polona”, 42, s. 255–290.

- Piotrowska D. 2007, *Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie w latach 1939–1989*, [w:] *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939–1989)*, Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace, 6, J. Lech red., Warszawa, s. 27–102.
- Piotrowska D. 2008, *Prolegomena do archeologii Biskupina. Tom I. Bibliografia archeologiczna Biskupina 1933–1983*, Warszawa.
- Piotrowska D., Piotrowski W., Kapturek K., Jedynak A. red. 2014, *Górnictwo z epoki kamienia: Krzemionki–Polska–Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach*, Silex et Ferrum, 1, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Piotrowski W. 2000, *Muzeum Archeologiczne w Biskupinie*, „Z otchłani wieków”, 55/1, s. 20–27.
- Podkowińska Z. 1955, *Neolityczna kopalnia w Krzemionkach. Część I*, „Dawna Kultura”, 4, s. 204–212.
- Podkowińska Z. 1956, *Osada górników na górze Gawroniec–Pałyga w Ćmielowie*, „Dawna Kultura”, 1, s. 34–40.
- Podkowińska Z. 1957, *Neolit i wczesna epoka brązu w Polsce. Rozwój badań w latach 1945–1954*, [w:] *Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 4 V–8 V 1955*, W. Hensel red., Wrocław, s. 54–72.
- Potocka P., Zdeb K. 2013, *Ogólnopolska konferencja naukowo-konserwatorska „Prehistoryczna kopalnia ‘Krzemionki Opatowskie’ – Pomnik Historii, na tle problemów badań, ochrony i zagospodarowania pradziejowych kopalń krzemienia w Polsce i w Europie”*, *Krzemionki, 18–20 kwietnia 2013 r.*, „Archeologia Polski”, 58/1–2, s. 258–271.
- Potocka P., Zdeb K. 2014, *Jubileuszowa konferencja naukowo-konserwatorska w Krzemionkach*, [w:] D. Piotrowska, W. Piotrowski, K. Kapturek, A. Jedynak red. 2014, s. 361–381.
- Rademakers P.C.M. 1998a, *Aanpassingen van de meetmethoden*, [w:] *De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt – St Geertruid*, P.C.M. Rademakers red., Maastricht, s. 57–60.
- Rademakers P.C.M. 1998b, *Impressies van toen*, [w:] *De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt – St Geertruid*, P.C.M. Rademakers red., Maastricht, s. 69–83.
- Radziwiłłowa N. 1977, *Wystawa „Złoto Peru”*, „Wiadomości Archeologiczne”, 42/1, s. 100–103.
- Rajewski Z. 1971, *Kopalnia krzemienia w Krzemionkach i jej problemy archeologiczno-muzealne*, „Wiadomości Archeologiczne”, 36/1, s. 19–37.
- Romanowska D. 1977a, *Wystawa „Skarby Traków” w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne”, 42/2, s. 245–248.
- Romanowska D. 1977b, *Symposium trakologiczne w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne”, 42/2, s. 248.
- Sałaciński S. [1993–1994] 1997, *Krzemionki 1984–1992*, „Wiadomości Archeologiczne”, 53/2, s. 19–29.
- Sałacińska B., Sałaciński S. 2007, *Bibliografia prac Zespołu do Badań Pradziejowego Górnictwa Krzemienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie za lata 1985–2006*, „Wiadomości Archeologiczne”, 59, s. 3–15.
- Sałaciński S., Zalewski M. 2006, *Wspomnienia krzemionkowskie*, [w:] *In memoriam Valdemari Chmielewski. Księga poświęcona pamięci Profesora Waldemara Chmielewskiego*, K. Szymczak, M. Przeździecki red., Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, 11, Warszawa, s. 53–59.
- Schild R., Królik H., Tomaszewski A.J., Ciepielewska E. 2011, *Rydno. A Stone Age red ochre quarry and socioeconomic center. A century of research*, Warsaw.
- Szczałuba W. 2014, *Wprowadzenie*, [w:] D. Piotrowska, W. Piotrowski, K. Kapturek, A. Jedynak red. 2014, s. 9–13.

- Węgrzynowicz T. 1979, *Krzysztof Dąbrowski*, „Wiadomości Archeologiczne”, 44/1, s. 3–5.
- Więckowska H. 1992, *Wspomnienie o Profesorze Stefanie Krukowskim (1890–1982)*, [w:] *Prof. Stefan Krukowski (1890–1992). Działalność archeologiczna i jej znaczenie dla nauki polskiej*, J. Lech, J. Partyka red., Ojców, s. 29–40.
- Zalewski M. 2012, *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego*, [w:] *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, J. Gancarski red., Krosno, s. 93–114.
- Żurowski T. 1954, *Konserwacja neolitycznych kopalni krzemienia w Krzemionkach Opatowskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, 20/3, s. 280–293.
- Żurowski T. 1960, *Górnictwo krzemienia nad rzeką Kamienną*, „Światowit”, 23, s. 249–279.
- Żurowski T. 1962, *Krzemionki Opatowskie, pomnik starożytnego górnictwa*, „Rocznik Świętokrzyski”, 1, s. 17–96.

JACEK LECH

SOME REMARKS CONCERNING THE HISTORY OF RESEARCH
AND PUBLIC ACCESSIBILITY OF THE NEOLITHIC MINE
OF STRIPED FLINT AT KRZEMIONKI

S u m m a r y

The mine “Krzemionki Opatowskie” (Fig. 1) is the most outstanding monument of prehistory in Central Europe (Krukowski 1933; 1939). Celebrations devoted to the 90th anniversary of its discovery continued for almost a year and took on various forms. One of the events was the opening of the newly built seat of the Archaeological Museum at Krzemionki, whose purpose was scientific research, collecting archaeological materials from Krzemionki and the vicinity and serving tourism on a much larger scale than previously. The National Bank of Poland minted commemorative coins (Szczałuba 2014; Bąbel 2015, p. 178) and the Museum at Krzemionki organized a conference with participating archaeologists from Poland, Austria, the Czech Republic and Slovakia (Potocka, Zdeb 2013; 2014). Various publications appeared, prepared for this occasion (e.g. Piotrowska *et al.* eds. 2014). Among these were a new guide, published also in English (Bąbel 2013; 2014), as well as a long expected new monograph of the mine (Bąbel 2015).

Never before had so many worthwhile publications on Krzemionki been published in such a short time. The first to come out was titled *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego* (Summary: “Krzemionki Opatowskie. Advantages and Disadvantages of Prehistoric Banded Flint Mines as Tourist Sights”), and written by Marek Zalewski (2012), an archaeologist from the State Archaeological Museum in Warsaw (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, further: PMA). Unfortunately, its author creates some fictitious events and presents a number of controversial opinions relating to “the complicated fortunes of Krzemionki Opatowskie”. The reading of this text induces many commentaries and corrections. This article has been written because of my conviction that were it not written fiction could be taken for truth.

ON KRZEMIONKI AND BISKUPIN IN THE YEARS OF THE 2ND REPUBLIC

At the beginning of his article M. Zalewski repeats a question already formulated much earlier by Danuta Piotrowska (2004a, p. 91), in a work he was unaware of: “So what was the reason that the fortified settlement at Biskupin, discovered in 1933, overshadowed already in the next year the considerable, at that time, fame of Krzemionki and that it was Biskupin, and not Krzemionki, which took

this special place in the Polish culture of the 20th century?” The quoted author provided an apt, though different than M. Zalewski’s, answer to this question. Danuta Piotrowska (2004a, p. 140) showed that the answer to this and to other similar questions is to be found in the field of ideology.

Zalewski is of the opinion that Józef Kostrzewski (1885–1969), when creating the archaeological reserve at Biskupin (Fig. 2), used the experience Stefan Krukowski (1890–1982) had gained at Krzemionki. In reality Kostrzewski implemented models typical for German archaeology and his methods when creating the Biskupin reserve were exceptionally effective when compared with the activities of the PMA at Krzemionki.

M. Zalewski (2012, p. 94) is convinced that “...S. Krukowski concentrated exclusively on scientific research and had almost no interest in popularizing Krzemionki”. The matter was different. Until the outbreak of WW II Krukowski published altogether ten works listed in his bibliography (see Piotrowska 1992). Four of them were popular texts devoted to Krzemionki, including a book (Krukowski 1933; 1937a; 1937b; 1939). All were meticulously prepared.

KRZEMIONKI: STEFAN KRUKOWSKI AND TADEUSZ R. ŻUROWSKI

It is not true that directly after the war “Krzemionki were left without formal supervision and deteriorated” (Zalewski 2012, p. 94). In fact, such a situation never took place since the mine’s discovery and since the PMA was established in 1928 – the Museum, as the leading institution for archaeological conservation in Poland, ensured protection of the mine at Krzemionki until the end of 1952; also during the German occupation – then as *Staatliches Archäologisches Museum* (Lech 1999, p. 67; [2002–2003] 2003, p. 20–23; 2004b, p. 278; 2007, p. 32–44).

The author of this article also questions Zalewski’s (2012, p. 95) statement that it was Tadeusz R. Żurowski who proposed “the first and only such innovatory solutions in Europe regarding the exposition of prehistorical mining features”, which “became an inspiration for similar solutions in other countries in the future”. In the opinion of M. Zalewski (2012, p. 95, footnote 2) “similar concepts were born in the Netherlands, only almost a quarter of a century later”.

T.R. Żurowski’s concept was formulated in 1966 and remained in the form of sketches on paper. The idea was different than that of the project implemented at Rijckholt – St. Geertruid (see Rajewski 1971, p. 27). It follows from the quoted fragment that M. Zalewski relates the Dutch concept to the year 1990 (“a quarter of a century later” than Krzemionki), which is pure phantasy. The research method implemented at Rijckholt – St. Geertruid was the drilling of an underground tunnel, which began in 1964 and ended in 1972 (Figs 3 and 4), while the tunnel for tourists was opened in May 1979 (see Lech 1977; Lech, Sachse-Kozłowska 1981, p. 256).

BRANCH OF PMA AT KRZEMIONKI OPATOWSKIE

On January 1st, 1968, by a decree of the Minister of Culture and Art, the Branch of PMA at Krzemionki Opatowskie was created and a year and a half later its inauguration followed. During the years 1969 and 1970 the Museum carried out small-scale excavations at Krzemionki (Rajewski 1971, p. 19; Konopka 1999, p. 29–35; Piotrowska [2002–2003] 2003, p. 26; 2007, p. 77–79; Balcer 2015, p. 112–113 and 119–120).

The newly created Branch at Krzemionki employed only one archaeologist. The post was filled first by Andrzej Szostak and then Krzysztof Kowalski (Fig. 5). Both had freshly graduated from the Department of Archaeology at Warsaw University. Left all to themselves they were incapable of accomplishing much.

Excavations at Krzemionki were discontinued in 1971. At that time a closer cooperation between PMA and the Regional Museum at Ostrowiec Świętokrzyski was established, primarily thanks to Jerzy T. Bąbel who, in December 1974, was designated by Prof. Krzysztof Dąbrowski, the new Director of PMA, to head the Krzemionki branch (Modrzewska 1975, p. 597; Bąbel [1983] 1987, p. 223). Unfortunately, the financial capabilities of the PMA were limited due to the deteriorating economic situation throughout the country (Paczkowski 1995, p. 401–406).

KRZEMIONKI UNDER THE MANAGEMENT OF THE REGIONAL MUSEUM
AT OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI AND UNDER THE MENTORSHIP OF PMA.
THE BEGINNINGS

Such were the conditions under which it was decided to transfer administration of the Krzemionki Reserve into the hands of the Museum at Ostrowiec Świętokrzyski, while the PMA continued its scientific mentorship of the historical monument. The intent was finalized, with the consent of the Ministry of Culture and Art, on November 20th, 1978. Favorable for this decision were plans for initiating a large research and investment project at Krzemionki, for which the participation of the Museum at Ostrowiec Świętokrzyski could be very advantageous and even indispensable (see Bąbel [1983] 1987, p. 225).

On May 30th, 1978, Prof. K. Dąbrowski sent out, to specialists in prehistoric flint exploitation and working in Poland and people competent in matters of the Krzemionki Reserve, "A project to build an underground exposition tunnel in the flint mine at Krzemionki near Ostrowiec", consisting of a text and drawings. The unsigned project was prepared by the scientific head of the "Krzemionki" Branch of PMA, J.T. Bąbel, on the basis of material which the author of this text had brought from Maastricht (Lech 1977; Lech, Sachse-Kozłowska 1981) and passed on to Bąbel together with the practical know-how drawn from a just ended five-year program of excavations at Grimes Graves (Fig. 6), realized by the British Museum in the years 1972–1976 (see Lech, Longworth 2000, p. 33–43; 2014, p. 261–262), as well as on the basis of the already considerable experience of Polish archaeology in this field. Almost all opinions were favourable.

RESTARTING THE RESEARCH AT KRZEMIONKI IN 1979

Restarting excavations at Krzemionki in 1979, after the break which lasted from 1971, demanded the greatest effort on the part of J.T. Bąbel and myself. The excavations organized by PMA were led by Bąbel. The final point of the project, whose implementation was planned for a period of over ten years, was to be a typescript of a monograph of the mine, to be finished in 1990. It was planned for the seventieth anniversary of the discovery of the Neolithic mining field at Krzemionki.

In 1979 I participated in the excavations as an archaeologist employed at the Institute for the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences (further IHKM PAN). I was accompanied by two associates: Franciszek M. Stepiński and Piotr Miglus, at that time doctoral students from the Institute of Archaeology of Warsaw University; for one week we also had the collaboration of Hanna Młynarczyk.

M. Zalewski considers that I imposed "the concept of research and the method of artifact classification" (Zalewski 2012). As to the concept of research: I brought the idea and its documentation from Maastricht. We discussed the matter with J.T. Bąbel, to whose exclusive credit goes the adaptation of the concept to the conditions at Krzemionki. Therefore we cannot speak of imposing a concept of research; we may speak of proposing one. The implemented solutions were considered optimal and the project positively evaluated by a large number of Polish specialists who had been turned to for their opinions.

In 1979, the first year of the new research program, the results of excavations in trenches I/79 and III/79 were supposed to confirm that these places were beyond the area of the mining field and of the flint workshops surrounding it – and they actually did confirm that fact (Fig. 7). In trench II/79 we wanted to determine the border of the mining field within the strip of land where the field had been – as we thought – levelled (see Bąbel 1980; [1983] 1987, p. 227–229).

As to the "method of artifact classification": the list I proposed referred to the initial classification in the field of very numerous flint artifacts. We introduced this list during the excavations to the inventory of finds. I based the field classification of artifacts from Krzemionki on principles which I had elaborated in 1975 for the needs of the inventory of materials from excavations of the British Museum at Grimes Graves. The similarities between flint finds from both sites and the inventory practice at Grimes Graves made such a measure purposeful (Lech, Longworth 2000; 2014).

In 1979 the excavations at Krzemionki lasted from August 1st until September 22nd (Fig. 8). I took part in them, together with my co-workers, from Monday, August 6th until Saturday, September 15th, i.e. for six weeks (Figs 9 and 10). On the 8th and 9th September the Reserve at Krzemionki was visited by Dutch colleagues – prof. Johannes Diderik van der Waals and dr. Raymond Newell from Biologisch-Archeologisch Instituut at Rijksuniversiteit Groningen – accompanied by a group of students.

COLLABORATION WITH IHKM PAN BROKEN OFF

The collaboration between PMA and IHKM PAN at Krzemionki Opatowskie was considered necessary and beneficial for the Reserve and archaeology by both Prof. Z.A. Rajewski and Prof. K. Dąbrowski. Collaboration with IHKM PAN in the Krzemionki project was broken off by the PMA on March 4th, 1980, some three months after the unexpected death of Prof. K. Dąbrowski in London (25th November 1979). I was informed about the termination of our cooperation by J.T. Bąbel, who rang to tell me that the decision had been taken by the PMA's deputy directors. There were apparently two reasons for such a decision:

- 1) abundant criticism of late, voiced by the PMA staff, as to the “selling-out” of Krzemionki;
- 2) the outrage of the PMA directors and his own, as head of the Krzemionki excavations, after Prof. Witold Hensel, Director of IHKM PAN, mentioned Krzemionki Opatowskie in his article, published on the occasion of the 25th anniversary of the Institute in “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (Hensel 1979).

As to the accusation of “selling-out” Krzemionki – I shared this view to some extent myself; I was decidedly against transferring the Reserve to the Regional Museum in Ostrowiec Świętokrzyski for substantive reasons, of which I informed both J.T. Bąbel and Prof. K. Dąbrowski. The Regional Museum, when managing Krzemionki, did not employ a single archaeologist – not then and not for many years to come. I was, and still am, convinced that due to its importance the Reserve at Krzemionki should be under the supervision of a central institution, just as it is in the case of mines such as Grimes Graves and Cissbury in England or Rijckholt – St. Geertruid in the Dutch Limburg.

But to this day I cannot imagine what it was exactly in Prof. W. Hensel's (1979, p. 476) note that caused such agitation at the PMA.

CONSULTANTS AND CORRECTIONS IN THE RESEARCH PROGRAM

M. Zalewski refers to the authority of the scientific consultants at Krzemionki, Professors Waldemar Chmielewski and Jan Machnik, both appointed in the mid 1980s. From talks with Prof. Chmielewski, I know that he had his doubts concerning the quality and the research methods at Krzemionki and therefore resigned from his position at the first opportunity.

M. Zalewski assesses very highly the excavations in which he took part himself and lists the successes of the Unit for Research on Prehistoric Mining of PMA, such as the interesting proposal for a model of the management system for deposits of striped flint (Borkowski 1995), reconstruction of mining techniques used for exploitation of flint by means of deep shafts, discovery of communication paths from the time of Neolithic exploitation of the deposits and convincing traces of Neolithic roofing of the mineshafts. However, Zalewski fails to mention certain failures.

Above all, the Unit from PMA failed to produce the promised final monograph of the excavations (Sałaciński [1993–1994] 1997). Only a couple of longer works (Borkowski 1985; Migal 2000) and a series of reports and shorter articles were published. A fuller study of the very numerous flint materials is lacking. The announced monograph remains unpublished until today and chances are that this will not change. It cannot be replaced by J.T. Bąbel's (2015; cf. also Bąbel 2014) valuable publication, because the latter considers only to a small degree the Unit's many years of research. Bąbel did not belong to the Unit and therefore had no access to its materials. In place of a monograph, we received a bibliography of works of the Unit's members (Sałacińska, Sałaciński 2007). This makes a great difference and is a disappointment.

ON FLINT MASS MATERIALS

M. Zalewski greatly exaggerates when he includes in his high assessment of the Krzemionki research the description and classification of mass materials found during the excavations, while in a footnote (footnote 11 on p. 99) he adds another element of literary fiction when he informs that allegedly: “This kind of approach to classification of flint material became a model to be imitated by French archaeologists undertaking excavations of a mine complex at Jablines”.

Françoise Bostyn (Fig. 11) and Sylvie Jérémie (1992), the authors of papers on flint materials in the monograph of the mine at Jablines (France), did not use the methods indicated by M. Zalewski. Field work at the French mine was carried out between August 1989 and September 1990. The authors writing on flint material from these excavations had six months – between September 1st 1990 and March 31st 1991 – to prepare the paper. None of the few works describing flint material from the mine at Krzemionki were known or could be known in France since, until March 31st 1991, none of them had appeared in print. This may easily be checked in the text of the paper written by F. Bostyn and S. Jérémie (1992).

ON ARCHAEOLOGICAL FESTIVALS

The archaeological festival organized at Krzemionki in 1991 was, according to M. Zalewski (2012, p. 100), an inspiration for the well-known festivals at Biskupin. In fact the latter events have been taking place since 1995 and spring, above all, from the local traditions of experimental archaeology, as practiced in Biskupin, and from the presentations of old handicrafts and techniques, organized there since the 1980s and addressed to tourists. (Piotrowska 1994, Figs 15, 16; Piotrowski 2000, p. 25–26).

THE PMA'S RETREAT FROM KRZEMIONKI

M. Zalewski (2012, p. 101) notes that “The ‘retreat’ of the Unit from Krzemionki was not the result of a lack of ideas for new research”. I think that no one doubts this, since there are still plenty of gaps in what is known about this Neolithic mining field. It seems though, that what became a problem was the lack of an idea and of willingness to investigate and survey the results of the many years of research at Krzemionki and to prepare the earlier announced new monograph of the mine (Sałaciński [1993–1994] 1997, p. 19). These inconvenient issues M. Zalewski passes over without mention.

KRZEMIONKI TODAY

The good opinion M. Zalewski has of his own achievements and of the accomplishments of the Unit for Research on Prehistoric Mining at PMA is understandable. But it is not true that in effect of the retreat of the Warsaw Museum from Krzemionki the latter fell into an “intellectual comma” and “...that for a whole decade it fell out of the international scientific circulation”. Since I have no ambition of exhausting this subject, I will only refer to the successful papers read by dr. J.T. Bąbel at the international conferences in Cracow in 2006 and in Paris in 2007 (Bąbel 2008a), which I witnessed, as well as the presentations by J.T. Bąbel (2008b), Z. Duda and W. Kotasiak (2008) at the 21st World Mining Congress in Cracow in 2008. There also were papers read by the author of this article at international conferences: at the Institute of Archaeology of University College London in 2010, at the international conference in Biskupin (Lech 2012a), at the 17th UISPP World Congress in Florianópolis (2011) and 18th UISPP World Congress in Burgos (2014), and finally at the 2nd Mining in European History Conference in Innsbruck (Lech 2012b).

In 2012 construction work ended and the beautiful building of the Archaeological Museum at Krzemionki was opened to the public. No other prehistoric flint mine in Europe has such a seat. And in the following year an all-Poland conference with participation of archaeologists from Austria, the Czech Republic and Slovakia was organized in this building (Potocka, Zdeb 2013; 2014). In 2015

the Museum in Ostrowiec Świętokrzyski signed an agreement of cooperation with the Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences in Warsaw and the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. At the beginning of this article I mentioned the series of recent publications brought out by the Historical and Archaeological Museum in Ostrowiec Świętokrzyski, relating to Krzemionki, but see also Barga-Więcławska 2016a, 2016b and Jedynek, Kaptur 2016a, 2016b. If this is the “intellectual comma” into which Krzemionki has fallen, as Zalewski (2012, p. 101) suggests, then what would its development look like?

Translated by Beata Kita

Adres Autora:

Prof. zw. dr hab. Jacek Lech
Katedra Archeologii Pradziejów i Średniowiecza Europy
Instytutu Archeologii Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ul. Wójcickiego 1/3, budynek 23
01-938 Warszawa
oraz
Muzeum Archeologiczne i Rezerwat Krzemionki
Sudół 135a
27-400 Ostrowiec Świętokrzyski